

MUKADDİMESİ BAĞLAMINDA ŞEMSEDDİN el-İSFAHÂNÎ'NİN (Ö. 749/1349) TEFSİR USÛLÜ KONULARINA YAKLAŞIMI

Burhan Çonkor*

Öz

Kur'an'ın tefsir edilme faaliyeti esnasında müfessirin ihtiyaç duyduğu ilim ve yöntemleri ortaya koyan Tefsir Usûlü ilmi, müstakil bir ilimdir.

Usûl alanındaki müstakil eserler yanında bazı müfessirlerin, tefsir eserlerinin girişinde yazdıkları bilgiler de Tefsir Usûlü ilmi açısından önemli referanslar arasındadır. Başta Taberî olmak üzere pek çok müfessir, eserinin giriş kısmında bazı usûl konularını zikretmeyi uygun görmüş ve bu şekilde eserinin daha iyi anlaşılması için okuyucunun belirli bir altyapıya sahip olmalarını sağlamışlardır.

Eserinin mukaddimesine tefsir usûlü hüviyeti kazandıran ve oldukça detaylı izahlara yer veren önemli müfessirlerden biri de Ebussenâ Şemseddin el-İsfahânî'dir. İsfahânî, halen yazma halde bulunan *Envâru'l-ḥaḳâ'iki'r-rabbâniyye* adlı eserinin girişinde 23 mukaddime kaleme alarak bu gün elimizde mevcut olan usûl eserlerinin içerdiği birçok konuyu izah etmiştir. Farklı kütüphanelerde pek çok nüshası olan bu eser tarafımızdan incelenerek; öncelikle ulaşılabilen nüshaların karşılaştırması yapılmıştır. Daha sonra ilgili başlıklar ile içerikleri incelenerek mukaddimenin tanıtımı yapılmış, müellifin hangi usûl konularını hangi yöntemlerle ele aldığı ve ilgili konulara nasıl yaklaştığı tespit edilmeye çalışılmış, zaman zaman kaynaklar arasında tespit edilen etkileşimlere de dikkat çekilmiştir. Tefsir usûlünün mukaddime tarzındaki önemli kaynakları arasında yer alan bu eserin içerik ve sonuçları açısından ortaya çıkarılmasının, usûl ilmine katkı sağlayacağını ve yeni bakış açıları sunacağını ümit ediyoruz.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Tefsir Usûlü, Ebussenâ el-İsfahânî, *Envâru'l-ḥaḳâ'ik*, Mukaddime

APPROACH OF SHAMSEDDİN AL-İSFAHÂNĪ (D. 749/1349) TO TAFSİR METHODOLOGY IN THE CONTEXT OF HIS MUQADDİME

Abstract

The tafsîr method Tafsir Methodology is an independent science. The earliest writings related to tafsir methods, have not been totally reached however few of them could shape the methods and the contents of tafsîr.

For instance many scholars like Taberî, preferred to give significant methodological information in the introduction part of their books so that the readers get the basics of the work that help to comprehend the whole of the study. Abū Sanā al-İsfahânî was the one of the scholar who penned the significant information regarding the methodological

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 25.12.2019 Accepted / Kabul Tarihi:26.03.2020

DOI: <https://doi.org/10.26791/sarkiat.664760>

*Çankırı Karatekin Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri/Tefsir Anabilim Dalı, bconkor@hotmail.com

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-8285-7969>

information in the introduction part of his works. İsfahānī, in the introduction part of his work named as *Envāru'l-ḥaqā'iki'r-rabbāniyye* penned about 23 muqaddime and this mukaddime explains many tasks and clues for tafsir methods. This work of İsfahānī is available as a manuscript at the collections of many libraries and so firstly in this study, I have comparatively examined the all of these copies. The examination of this work, which is well-known in the literature attached to subject of the methodology of tafsīr, will contribute the methodological knowledge related to this field and will save the new perspectives into tafsīr Methods.

Keywords: Tafsir, Tafsir Methods, Abū Sanā al-İsfahānī, Anvāru'l-ḥaqā'ik, Muqaddime

GİRİŞ

Çalışmamızın temelini teşkil eden söz konusu esere geçmeden önce, eserin müellifi Ebussenâ Şemseddin el-İsfahânî hakkında kısaca bilgi vermeyi uygun görüyoruz.

17 Şâban 674'te (5 Şubat 1276) İsfahân'da doğan Şemseddin el-İsfahânî, gençlik yıllarından itibaren; Tebriz, İsfahân, Kudüs ve Dimeşk gibi şehirlerde İslâmî ilimler alanında pek çok ünlü âlimden dersler almıştır. Öğreniminin ardından Dimeşk ve Kahire'de müderrislik görevlerinde bulunmuş, Zilkade 749'da (Şubat 1349) Kahire'de ortaya çıkan veba salgını nedeniyle vefat etmiştir. Ebussenâ Şemseddin el-İsfahânî, müfessir olmasının yanında Şâfiî fakihidir. Tasavvufa da ilgi duymuş, aynı zamanda bir Eş'arî kelamcısı olarak kelâm ve mantık ilmiyle de meşgul olmuştur. Eserinde müellifin bu yönü, bariz bir şekilde hissedilmektedir. Tefsir, kelam, mantık, fıkıh usûlü, felsefe ve Arap dili konularında eserleri olan müellif, özellikle kelâm ilminde şerhçilik dönemine öncülük yapmıştır.¹

Birazdan değinileceği üzere, İsfahânî'nin tefsiri ve dolayısıyla da tefsirin mukaddimesi halen yazma halindedir. Bu nedenle eser üzerinde yapılan çalışmaların sınırlı olduğunu ifade etmeliyiz. Ulaşabildiğimiz çalışmalardan ilki Muhsin Demirci tarafından yapılmış olan doktora çalışmasıdır. İlgili çalışma müellifin tefsiri hakkında yapılmış çok kapsamlı bir çalışmadır ancak bu çalışmada mukaddime üzerinde detaylı olarak durulmamış, kısaca bilgi verilmiştir.²

Bir diğer çalışma ise Muhammed İsa Yüksek tarafından kaleme alınan ve müellifin, dil ve Kur'an hakkındaki bazı görüşlerinin özetlendiği ve Kâfiyeci'nin (ö. 879/1474) görüşleriyle karşılaştırıldığı makaledir.³ İlgili makalede yer alan ve bizim çalışma alanımız dışında kalan çıkarımlara zaman zaman atıfta bulunulmuştur.

¹ Hayatı ve eserleri hakkında daha detaylı bilgi için bk. Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali Muhammed b. Ahmed İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mi'eti's-sâmine*, thk. Muhammed Abdulmuîd Han (Haydarâbâd: y.y., 1392), 6: 85; Mustafa b. Abdullah Hacı Halife Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zünûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn* (İstanbul: y.y., 1941), 1: 235, 442, 2: 1116, 1136, 1370; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin* (Beyrut: Mektebetü'l-mesnâ, ts.), 12: 173; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1974), 2: 560-561; Muhsin Demirci, "İsfahânî, Mahmûd b. Abdurrahman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 509-510. Muhsin Demirci, *Ebü's-Senâ Mahmud İbn Abdi'r-Rahman el-İsfahânî ve Tefsirdeki Metodu* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1987), 1-94; Yusuf Arıkaner, *Ebu's-Senâ Şemseddin el-İsfahânî'nin Ulûhiyet Anlayışı* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2018), 4-17.

² Bk. Demirci, *Ebü's-Senâ Mahmud İbn Abdi'r-Rahman el-İsfahânî ve Tefsirdeki Metodu*, 59-60.

³ Bk. Muhammed İsa Yüksek, "Dil-Kur'an-Anlam Üzerine Tefsire Metodolojik Bir Katkı -Ebussenâ el-İsfahânî'nin Mukaddimesi-", *darulfunun ilahiyat* 30/1 (2019): 1-24.

Bizim çalışmamızda ise mukaddime, bütün başlıkları açısından incelenmiş, müellifin hem konular özelinde hem de tefsir usulünün geneli hakkında nasıl bir yaklaşım benimsediği tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışma konumuz olan mukaddime, tefsir usulüne dair pek çok konuyu ihtiva etmekte ve her konuyu ayrı başlıklar altında değerlendirmektedir. İlgili eserin içeriği ile müellifin yöntemini kapsamlı bir şekilde ortaya koyma adına, eser üzerinde yapılacak çalışmanın, başlıklar bazında ele alınmasını ve her konunun kendi içinde analiz edilmesini gerekli görüyoruz. Dolayısıyla çalışmamız, salt bir görüş kritiğinden öte, eserin bir bütün olarak tespit ve değerlendirilmesi ve ilim dünyasıyla tanıştırılması amacına da matuftur. Bu bakış açısıyla, öncelikle eserin yazma nüshalarıyla fiziki özellikleri tanıtılmış, ardından içeriği, ilgili başlıklar esas alınarak özetlenmiş, zaman zaman usûl eserleriyle karşılaştırmalar yapılmıştır. Çalışmanın sonunda ise eserin içeriği ile müellifin alana katkılarına dair ortaya koyduğu çıkarımlar, makale boyutunun elverdiği imkânlar ölçüsünde değerlendirilmiştir.

1. Ebussenâ el-İsfahânî'nin *Envâru'l-ḥaḳâ'iki'r-rabbâniyye fî tefsîri'l-leṭâ'ifi'l-Kur'âniyye* Adlı Tefsiri

1.1. Yazma Nüshaları, İçerik Özellikleri ve Kaynakları

Müellifin muhtemelen hayatının son dönemlerinde ve Mısır'da bulunduğu sıralarda kaleme aldığı anlaşılan tefsiri, henüz yazma halindedir ve başta ülkemiz olmak üzere Mısır, Bağdat ve Şam'da tespit edilen pek çok nüshası bulunmaktadır. Tefsirin tamamı konumuzun dışında olması ve makale boyutunda bütün nüshaların ayrı ayrı tanıtılmasının mümkün olmayışı sebebiyle, ilgili nüshaların künye bilgilerini vermekle yetiniyoruz.

Tefsirin çeşitli kütüphanelerde bulunan yazma nüshaları ve künye bilgileri şu şekildedir: Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmet Paşa, nr. 000045; Süleymaniye Kütüphanesi, Yusuf Ağa, nr. 19; Süleymaniye Kütüphanesi, Rüstem Paşa, nr. 22, 23, 24, 25, 26, 27; Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, nr. 136, 138; Feyzullah Efendi Kütüphanesi, nr. 62, 63; Ragıp Paşa Kütüphanesi, nr. 49/62; Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, nr. 57; Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, nr. 71; Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 0,177; Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, nr. 81.⁴

Mukaddimesinin tefsir usûlü kaynağı olmasının yanında bu tefsir, hem rivâyet hem de dirâyet metotlarının kullanılması sebebiyle önemli bir yere sahiptir. Akıcı bir üslupla yazılan eserde zaman zaman sureler arasındaki münasebetlere değinilmektedir. Müellifin kelimelerdeki yetkinliği tefsir eserine de yansımış, ilgili âyetlerin tefsirinde fikhî ve kelâmî bakış açısını ortaya koymuştur. Eserin öne çıkan özelliklerinden biri de filolojik tahlillere yer vermesi, kelimelerin sadece lügat manalarına değil, aynı zamanda belağat ve i'câz yönlerine de temas etmiş olmasıdır.

Müellif, eserin mukaddimesinde, kaynaklarına dair bir malumata yer vermemektedir. “Kîle” gibi meçhul referansların yanında, “müfessirler” ve “lügat ehli” gibi genel ifadelerle de atıflarda bulunmaktadır. İsfahânî'nin, isim zikrederek atıfta bulunduğu meşhur tefsir kaynakları arasında ilk sırada Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1209) *Mefâtîhu'l-ğayb* ve Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf* adlı tefsirleri gelmektedir. Bunların dışında Taberî'nin (ö. 310/922) *Câmiu'l-beyân*, Vâhîdî'nin (ö. 468/1075) *el-Vasît*, İbn Atıyye'nin (ö. 546/1151) *el-Muḥ arraru'l-vecîz*, es-Sa'lebî'nin (ö. 427/1035)

⁴ Müellifin bu tefsiri ve tefsirinde kullandığı metodu Muhsin Demirci tarafından Doktora tezi olarak çalışılmış ve ilgili nüshaların detaylı tanıtımı yapılmıştır. Bk. Demirci, *Ebü's-Senâ Mahmud İbn Abdî'r-Rahman el-İsfahânî ve Tefsirdeki Metodu*, 44-59.

el-Keşf ve'l-beyân adlı eserleri de müellifin referansları arasında yer almaktadır.⁵ Müracaat ettiği kaynaklar arasında konumuzla alakalı en önemli eser Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. 502/1108) *Mukaddimetü Câmî'i't-tefâsîr*⁶ adlı eseridir. Hem tefsir hem de tefsir usûlü konusunda önemli bir kaynak olan bu esere müellif Ebussenâ el-İsfahânî, tefsirinde de zaman zaman gönderme yapmakla beraber daha çok usûl konularını ele aldığı mukaddimesinde müracaat etmektedir. Çalışmamızda ilgili yerlere işaret edilmiştir.

1.2. Tefsirin Mukaddimesi

1.2.1. Mukaddimenin Tanıtımı

Ebussenâ el-İsfahânî'nin tefsir mukaddimesi oldukça detaylı ve uzun bir içeriğe sahiptir. Nüshalara göre farklılık arz etmekle beraber çalışmamızda esas aldığımız nüshada yaklaşık 50 varak ve toplam 23 başlıktan oluşan mukaddimedede, tefsir usûlüne ilaveten kelimelerin ilmine dair konulara da yer verilmektedir. İlgili başlıklara geçmeden önce müellifin, kitabı yazma gerekçelerine ve usûl bilgisinin önemine dair şu ifadelerine yer vermek istiyoruz:

“Birazdan ifade edileceği üzere, Kur'an-ı Kerim'in tefsir edilmesi ve âyetleri hakkında fikir beyan edilmesi, akli ve nakli pek çok ilmin bilinmesine bağlıdır. Bu amaçla tefsir usûlüne dair ulaşabildiğim kitapları inceledim. Ancak bu konuda kendisinden beklenen faydayı sağlayan derli toplu bir eser bulamadım. Talebelerin, bu vasıfta bir eser beklentisi içinde olduklarını gördüm. Bu arada işareti hüküm, kendisine itaat etmek ise buyruk olan bir kimse bana bu konuları içeren ve gerekli bilgileri elde etmek için kâfi gelecek bir kitap yazmayı işaret etti. Ben de yapabilme gücümün azlığına ve bu ilimdeki yetersizliğime rağmen Allah'tan yardım talep ederek, istenilen şekil üzere kitabı yazmaya başladım. Kitabı da Envâru'l-hakâ'iki'r-rabbâniyye fi tefsîri'l-leâ'ifi'l-Kur'âniyye olarak isimlendirdim. Yüce Allah'tan (c.c), bu ifadelerimde beni doğruya ulaştırmasını, hatalardan ve aşırılıktan korumasını diliyorum. Kendisinden iyilik beklenen kimse, insafli olan ve haksızlık yapmaktan uzak duran kimsedir. Bir hata tespit ettiğinde o hatayı inat olsun diye değil yardım etmek için, hased ederek değil destek olmak için düzeltir. Zira ben hata edebilirim, acziyetimin ve kusurlarımın da farkındayım. Allah'im! Bizi doğru yola ulaştırmaya muvaffak eyle. Bize, doğru ve Hak olanı kolaylaştır. Yanlışta sapmaktan ve yanlışta ısrar etmekten bizleri koru.”⁷

Müellif bu girişten sonra Kur'an tefsirine başlamadan önce bilinmesi gerekenlere işaret ederek, şu genel çıkarımlarını ortaya koymaktadır. Ona göre; bir ilmi öğrenmeye çalışan kimsenin, o ilimde ilerlemesi, o ilmin konularını, ilkelerini, o ilme duyulan ihtiyacı ve elde edilmeye çalışılan maksadı, gayretinin boşa olmadığını ve diğer ilimler arasındaki yerini anlayabilmesi için o ilmin sınırlarını bilmesi gerekir. Eğer bilirse işte o zaman o kişinin bu yolda başarıya ve amacına ulaşması beklenebilir. Bu açıklamalarının ardından müellif, yine mukaddime adını verdiği başlıkların da Kur'an tefsirine giriş mahiyetinde olduğunu ifade etmekte⁸ ve bu doğrultuda 23 başlık/mukaddime halinde, kendi açısından önemli gördüğü usûl konularına yer vermektedir.

⁵ Eserinde müracaat ettiği tefsir dışındaki kaynakları ile örnek değerlendirmeler için bk. Demirci, *Ebü's-Senâ Mahmud Ibn Abdi'r-Rahman el-İsfahânî ve Tefsirdeki Metodu*, 41-79.

⁶ Müellifin vefat tarihi net değildir. Ayrıca eser, genellikle bu isimle anılmakla beraber, müellif tarafından *Câmî'u't-tefâsîr* şeklinde kaydedilmiştir. Detaylı bilgi için bk. Ömer Kara, “Râgıb el-İsfahânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34: 398; Mustafa Öztürk, “Zerkeşî'nin Kaynakları -el-Burhan fi Ulûmi'l-Kur'an Üzerine Bir İnceleme-”, *Ç. Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (2003): 192.

⁷ Ebussenâ Şemsüddîn Mahmûd b. Abdirrahmân b. Ahmed İsfahânî, *Envâru'l-hakâ'iki'r-rabbâniyye fi tefsîri'l-leâ'ifi'l-Kur'âniyye*, Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmet Paşa, nr. 000045, 3b.

⁸ İsfahânî, *Envâru'l-hakâ'iki'r-rabbâniyye*, 3b.

1.2.2. Mukaddimedede Yer Alan Başlıklar ve İçerikleri

Birinci Mukaddime: İnsanın Dünya ve Ahiret Konusunda Hz. Peygamber'e Olan İhtiyacı

Müellif konuyu, insanın dünya konusunda Peygambere olan ihtiyacı ve ahiret konusunda Peygambere olan ihtiyacı şeklinde iki ayrı başlıkta incelemektedir.

İnsanın dünya işleri konusunda Peygambere olan ihtiyacını şu denklem üzerine oturtmaktadır: İnsan zayıf yaratılmıştır ve dünyevi gereksinimlerini diğer canlılar gibi doğal yollardan gideremez. Yani mesken, gıda, silah gibi ihtiyaçlara gereksinim duyar ve bu ihtiyaçların üretimini yapmak zorundadır. Bütün bu ihtiyaçların tek bir kişi tarafından üretilmesi ise çok uzun zaman alır ve bu sürede insan zorluk içerisinde yaşamak zorunda kalır. Dolayısıyla insanlar, toplu halde ve birbirlerine destek olarak yaşamak zorundadırlar. Zira Allah Teâlâ, toplu halde yaşayanlar için bu türden ihtiyaçların teminini kolaylaştırmıştır. Birlikte yaşama ise yardımlaşma, dayanışma, destek olma gibi belli davranış biçimlerini zorunlu kılar. Bunun yanında insanlar kendi istek ve arzularını elde etmek için birbirleriyle mücadele ederler ve aralarında tartışma ve kavgalar ortaya çıkar. Bu kavga ve çekişmelerin önlenmesi, aralarında herkesin ittifak ettiği adil bir muamelenin hayata geçirilmesi sayesinde mümkün olabilir. Bu adalet ve uygulamalar cüz'î olan her bir meseleyi kapsayamayacağı için, külli bir kanun gerekir ki bu da şeriattır. Şeriat ise dini kuralları koyan bir Şâri'in varlığını gerekli kılar. İnsanlar şeriatın koyduğu kurallara muhalefet ettiklerinde ise yine fesat ortaya çıkar ve ihtiyaçların temini ve adaletli taksimi de sekteye uğrar. Bu nedenle dinin emirlerine itaatın gerçekleştirilmesi için Şâri' tarafından belirlenmiş, şeriatın Allah tarafından geldiğine delalet eden kavli ve fiilî mucizelerle desteklenmiş ve diğerlerinin kendisine uyacağı bir kimse olması gerekir. O kişi de Peygamberdir. İnsanların çoğu, dinin emirleri, kendi menfaatlerini ihlal ettiğinde bu emirleri dikkate almazlar ve karşı çıkarlar. Hâlbuki Allah her şeyi görmekte, bilmekte ve insanların birbirleri arasındaki muamelelerde ihtiyaç duydukları kurallara uymalarını istemektedir.⁹

Ahirete dair işlerde insanın, peygambere olan ihtiyacı konusunda ise müellifin görüşleri özetle şöyledir: Akıl, kişiyi ahirette kendisini kurtaracak fiilleri yapmaya yönlendirmez. Aynen hiç bilmediği halde hastalığını tedavi edecek ilaca yönlendiremeyeceği gibi. Bu nedenle insanlar, sağlıklarını korumak için doktora ihtiyaç duydukları gibi cehennemden kurtulmak ve cennete girmek için de peygamberlere ihtiyaç duyarlar. Peygamberlerin peygamberliklerinin doğru olduğunu bilmenin yolu ise mucize göstermeleridir. Mucize sıra dışı olaydır ve iddia sahibi bu şekilde kendisini ispat eder. Peygamberlerin, Allah'ın bildirmesi ile söylemiş olduğu sözleri de bir mu'cize yani meydan okumadır. Bu meydan okuma kendi sözünün, irhâs, sihir, büyü vs. olmadığını ifade eder. Meydan okuma, karşı çıkıldığında başvurulmuş bir yöntemdir ve peygamber, karşı çıkanlara aynı şekilde bir mucize getirmelerini söyler. Onlar bunu yapamadıklarında aklını kullananlar için peygamberlik sabit hale gelmiş olur. Peygamber efendimizin meydan okuması da Kur'an ve diğer mucizeleridir. Zira Kur'an ile Arapların en fasihleri ve beliglerine meydan okunmuştur.¹⁰

Bu doğrultuda müellif, Kur'an'ın gayba dair haberlerinden olan; Ehl-i kitap Bizanslıların, ateşperest İranlılara galip gelecekleri ve Müslümanların sevinecekleri,¹¹

⁹ İsfahânî, *Envâru'l-hakâ'iki'r-rabbâniyye*, 3b-4b.

¹⁰ İsfahânî, *Envâru'l-hakâ'iki'r-rabbâniyye*, 4b. Bu türden meydan okumalara/tehadî dair Kur'an'da pek çok âyet yer almaktadır. Örnek olarak bk. el-Bakara 2/23; Yûnus 10/38; Hûd 11/13; el-İsrâ 17/88; el-Kasas 28/49; et-Tûr 52/34.

¹¹ Rum 30/1-3;

Peygamber efendimizin hicretten sonra tekrar Mekke'ye döndürüleceği,¹² Hz. Ebûbekir (ö. 13/634) ya da Hz. Ömer (ö. 23/644) zamanında gerçekleştiği ifade edilen savaşa çağırılma hadisesi,¹³ Mekke döneminde sıkıntı ve korku yaşayan Müslümanların, bu korkularından kurtulup güvende olacakları ve inanmayanların yerlerine varis olacaklarına¹⁴ dair gaybî bilgi içeren âyetleri örnek vermekte ve Kur'an'ın mu'cize oluşu açısından yorumlamaktadır.¹⁵

Müellif, konuya peygamberin Kur'an dışındaki mucizelerini zikrederek devam eder. İlk örnek olarak da Kur'an'ın bildirdiklerinin dışında Hz. Peygamber tarafından bildirilen gaybî haberleri zikretmektedir. Kur'an'ın dışında bizzat Hz. Peygamber'den sâdır olan ve gaybî bilgi veren mucizelere ilk örnek olarak Hz. Peygamber'in: "Hilâfet benden sonra otuz yıldır"¹⁶ ifadesine yer vermektedir. Bu sözü teyit amacıyla yaptığı açıklamalarda, bahsi geçen otuz yılın, dört halifenin hilafet dönemi ile Hz. Hasan'ın (ö. 49/669) altı aylık hilafetinin birlikte değerlendirildiğini söylemekte ve genel kabul gören görüşü ön plana çıkarmaktadır.¹⁷ Buna göre; Muâviye'nin (ö. 60/680), oğlu Yezid'i (ö. 64/683) kendisine veliaht tayin etmesi sebebiyle hilafet, saltanata dönüşmüştür.

Müellifin konuyla ilgili olarak verdiği diğer örnekler ise:

Hz. Peygamber'in: "Benden sonra Ebûbekir ve Ömer'e uyun"¹⁸ buyurması,¹⁹ Ammâr b. Yasir için: "Onu âsi (bâği) bir topluluk öldürecek..."²⁰ buyurması, Bedir savaşı sonrası esir düşen, Peygamberimizin amcası Abbas'ın, hanımına bıraktığı altınların Hz. Peygamber tarafından kendisine bildirilmesi,²¹ Hz. Ali'nin büyük kardeşi ve Peygamberimizin amcasının oğlu Akîl b. Ebî Tâlib'in de Abbas'ın verdiği fidyeye vesilesiyle kurtulması,²² Necaşî'nin ölümünü haber vermesi, aynı gün gıyabi cenaze namazı kıldırması ve kıyamet alametlerini haber vermesi şeklinde sıralanmıştır.²³ Bunlara ilave olarak, peygamberimizin herhangi bir tarih kitabına veya tarihçilere müracaat etmeksizin geçmişte olan olaylar hakkında bilgi vermesi, Allah'ın sıfatları, isimleri, ibadetler ve hikmetleri, ahlak, siyaset ve diğer aklî ilimlerle alakalı konularda ortaya koyduğu fikir ve uygulamaları da örnek olarak zikredilmiştir. Çünkü o iki defa Şam'a yaptığı kısa süreli yolculukların dışında, ilim için herhangi bir beldeye yolculuk yapmamıştır.²⁴

İsfahânî'ye göre, Hz. Peygamber'in peygamberliğinin en bariz göstergelerinden biri de dönemin Müslümanlarının bizzat şahit olduğu olağanüstü hadiselerdir. Mesela; Ay'ın

¹² el-Kasas 28/85.

¹³ el-Fetih 48/16. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1420), 22: 219-221.

¹⁴ en-Nûr 24/55.

¹⁵ İsfahânî, *Envâru'l-hakâ'iki'r-rabbâniyye*, 4b-5a.

¹⁶ Ebu Dâvud, "Sünnet", 8; Tirmizî, "Fiten", 48; İbn Hanbel, *Müsned*, 4: 272, 5: 220, 221.

¹⁷ İsfahânî, *Envâru'l-hakâ'iki'r-rabbâniyye*, 5a.

¹⁸ Ebû Abdullâh Hâkim en-Neysâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdulkadir Ata (Beirut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1990), 3: 79-80.

¹⁹ İsfahânî, *Envâru'l-hakâ'iki'r-rabbâniyye*, 5a.

²⁰ Buhârî, "Salât", 63.

²¹ Olay hakkında detaylı bilgi için bk. Ebû Abdullah Muhammed el-Hâşimî İbnü's-Sâ'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (Beirut: Dâr-u sâdır, 1968), 4: 14-15.

²² Ahmet Önkâl, "Akîl b. Ebû Tâlib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2: 264.

²³ İsfahânî, *Envâru'l-hakâ'iki'r-rabbâniyye*, 5a.

²⁴ İsfahânî, *Envâru'l-hakâ'iki'r-rabbâniyye*, 5a-5b.

yarılması,²⁵ Allah Rasûlü'nün parmaklarının arasından su akıtması,²⁶ mescitteki hurma kütüğünün ağlaması,²⁷ bir devenin ağır yükten dolayı peygamber efendimize şikâyetle bulunması,²⁸ Hayber'de Yahûdî bir kadın tarafından zehir katılan koyun etinin peygamberimize zehirli olduğunu haber vermesi²⁹ de eserde zikri geçen örnekler arasındadır. Müellif, bu örneklerden daha fazlasının delâilü'n-nübüvve türü eserlerde yer aldığını ifade etmekte ancak herhangi bir esere atıfta bulunmamaktadır.³⁰

Müellife göre bütün bu rivâyetler mütevâtir olmamakla beraber peygamberin nübüvveti ve doğruluğu için yeterli delillerdir. Zira onun doğruluğu konusunda düşmanları da hemfikir olmuşlardı. Peygamberin dünya malından yüz çevirmiş olması ve Kureyşlilerin mal, makam gibi bütün tekliflerini elinin tersiyle itmesi, cömertliği, cesareti, fesahati, çektiği sıkıntılara rağmen davasındaki ısrarı,³¹ zenginlere karşı vakur olması fakirlere tevazu göstermesi gibi sıfatlar, O'nun nübüvvetinin delillerindendir.³²

İkinci Mukaddime: Vahyin Nasıl Başladığı

Müellif bu kısımda, vahyin başlangıcı, fetretü'l-vahy, vahyin geliş şekilleri, risâletin süresi, ilk ve son nâzil olan âyet ve sûreler gibi konularda nakledilen hadis-i şerifleri zikretmektedir.³³ Yine bu başlık altında inzâl ve tenzîl kelimelerinden hareketle vahyin nüzûl keyfiyetine dair açıklamalarda bulunmaktadır. Tefsir usûlünün temel referanslarından olan Zerkeşî'nin *el-Burhân* adlı eserinde de aynı görüşler benzer ifadelerle izah edilmektedir.³⁴ Ancak İsfahânî'yi ayrıcalıklı kılan, bu izahları ve nakilleri Zerkeşî'den daha önce yapmış olmasıdır. Yine müellif bu konuları işlerken, zaman zaman müfessirler arasında ortaya çıkan farklı görüşlere yer vermekle birlikte tercih yapmaktan kaçınmaktadır.

Üçüncü Mukaddime: Kur'an'ın Tarihi

Müellif bu başlık altında Kur'an, Kitap, Furkân, sûre ve âyet kelimelerinin manaları üzerinde durmaktadır. Kur'an kelimesinin köken bilgisine dair verdiği malumatların ardından, kelimenin Allah Teâlâ'nın Hz. Peygamber'e indirdiği kitabın adı olması hasebiyle özel, Kitap kelimesinin ise Kur'an-ı Kerim'in dışındaki ilâhî kitaplar da dahil olmak üzere diğer bütün kitapları kapsamı nedeniyle umumî bir mana ifade ettiğini zikreder. Aynı şekilde Kur'an'ın i'caz için indirilmiş olması, onu diğer metinlerden ayıran temel farklılıklardan biri olmaktadır. İsfahânî, Kur'an kelimesinin el-kar'ü/toplamak fiilinden türetilmiş olmasına vurgu yaparak Kur'an'ın, hem âyet ve sureleri hem de insanların dünya ve ahiretleri için ihtiyaç duydukları şeyleri bir araya topladığına da işaret eder.

²⁵ Buhârî, "Menâkıb", 27; Müslim, "Sıfâtü'l-münâfikîn", 43-48; Tirmizî, "Tefsîr", 54/1-5; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 22: 565-571.

²⁶ Buhârî, "Vudû'", 32, 46, "Menâkıb", 25; Müslim, "Fedâil", 45.

²⁷ Buhârî, "Menâkıb", 25.

²⁸ Ebû Dâvûd, "Cihâd", 47.

²⁹ Ebûbekir Ahmed b. Huseyn b. Ali el-Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve ve ma'rifetü ahvâli sâhibi'ş-şerî'a* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405), 4: 256-264.

³⁰ İsfahânî, *Envâru'l-hakâ'iki'r-rabbâniyye*, 5b.

³¹ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik el-Himyârî İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakâ-İbrâhîm el-Ebyârî-Abdülhâfiz eş-Şelebî (Beyrut: Dâr-u İhyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.), 1: 262-289.

³² İsfahânî, *Envâru'l-hakâ'iki'r-rabbâniyye*, 5b-6a.

³³ İsfahânî, *Envâru'l-hakâ'iki'r-rabbâniyye*, 6a-7b.

³⁴ Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l- Kur'an*, thk. Ebu'l-Fadl İbrâhîm (Beyrut: Dâru İhyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, 1957), 1: 228-230.

Müellifin bu bölümde dikkat çektiği diğer bir husus da Kur'an'ın tarifi konusudur. Buna göre Kur'an: Her bir sûresi ile i'caz amacı güdülerek Hz. Muhammed'e indirilen kelimelerdir. Tarifte geçen kelâm ifadesinden kastedilen, söylenen ibarelerdir. İbarelerden kastedilen ise söylenmek istenen şeylerdir. Dolayısıyla ibareler ifade edilirken aslında kastedilen şey, o ibarelerin manaları olmaktadır.

Daha sonra usulcüler arasında da tartışılan, Kur'an'ın bir cüz'ünün de Kur'an diye isimlendirilip isimlendirilemeyeceği konusunu tartışmaktadır. Bu bağlamda sûre ve âyet kelimelerinin tanımları ve kapsam alanları üzerinde de durmakta, cüzlerin de küllün vasfına haiz olduğuna dair Kisâi (ö. 189/805) ve Ferrâ'nın (ö. 207/822) görüşlerine başvurmaktadır.³⁵ Buna göre cüzlerin de küllün ismi ile isimlendirilmesi prensibinden hareketle, Kur'an'ın âyet veya sûre bazındaki bir parçası da Kur'an olarak isimlendirilmektedir. Tanımda geçen "her bir sûresi ile" ifadesinden de anlaşılan budur.

Dördüncü Mukaddime: Kur'an'ın İ'câzı

Bu bölümde müellif, Kur'an'ın mu'cize oluşu üzerinde detaylı olarak durmaktadır. Öncelikle mu'cize kelimesinin tanımını yapıp mu'cizenin ancak peygamberler için mümkün olabileceğini ifade ettikten sonra, mu'cizenin çeşitleri hakkında bilgi vermektedir. Nuh tufanı, Hz. İbrahim'i ateşin yakmaması ve Hz. Musa'nın âsâsı gibi mucizelerin hissi olduğunu ve hisle anlaşılabilirliğini; herhangi bir eğitim almaksızın gaybî bilgiler ve ilmi gerçeklerle ilgili verilen haberlerin ise aklî mu'cizeler olduğunu ve ancak basiretle anlaşılabilirliğini söylemektedir. Hissî mu'cizeler herkes tarafından anlaşılabilirken, aklî mu'cizeler ancak selim akla sahip âlimler tarafından anlaşılabilir. ³⁶

Hz. Peygamberin en büyük akli mu'cizesinin Kur'an olduğunu ifade eden müellif, getirdiği deliller, ortaya koyduğu hakikatler, veciz ibaresindeki incelikler sebebiyle lafız, mana ve nazım açısından benzerinin getirilememesi nedeniyle mu'cize olduğunu ve Arapların en fasih ve belâğlerine meydan okuduğunu (tehaddî) ilgili âyetlerden örneklerle³⁶ ifade etmektedir. Aslında Kur'an, Arapların bildiği ve kullandığı harfler ve kelimelerden oluşmaktadır. Kur'an'ı mu'cize kılan şey, kendine has nazmı ve bu nazım ifade ettiği manasıdır. Bu noktada kelâmın/ifadenin, oluşturulmasında kastedilen beş aşama hakkında da bilgi veren müellif, bu yöntemlerle oluşturulabilecek en güzel kelâm/ifade çeşitlerinin Kur'an'da yer aldığına işaret etmektedir. Kur'an şiir ve vezin nazmından uzaktır. Çünkü şiir, hakikatle birlikte şairin hayal gücünü de ifade eder. Ancak Kur'an hakikatin kendisi olduğu için, Arap şairleri bunu anlamakta zorlanmadılar.³⁷ Bu bölümde müellifin, Râgıb el-İsfahânî'nin eserindeki aynı ismi taşıyan konu başlığından büyük ölçüde istifade ettiği anlaşılmaktadır.³⁸

Beşinci Mukaddime: Kur'an'ın Tevatüren Nakli

Konuyla ilgili İsfahânî'nin görüşleri özetle şöyledir: Kur'an'ın kendisi ve parçalarının mütevâtir olarak nakledildiği konusunda ihtilaf yoktur. Âyet ve surelerin Kur'an'daki yerleri ve tertibinin de tevatüren nakledildiği konusunda Ehl-i sünnet arasında ihtilaf söz konusu değildir. Zaten olmaması gerekir çünkü Allah Teâlâ Kur'an'ı koruyacağını ifade

³⁵ İsfahânî, *Envâru'l-hakâ'iki'r-rabbâniyye*, 7b-8a.

³⁶ el-Bakara 2/23; Yunus 10/37-38; Hûd 11/12-13; el-İsrâ 17/88.

³⁷ İsfahânî, *Envâru'l-hakâ'iki'r-rabbâniyye*, 8a-9b.

³⁸ Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râgıb el-İsfahânî, *Mukaddimetü Câmi'i't-tefâsîr*, thk. Ahmed Hasan Ferhât (Kuveyt: Dârü'd-da've, 1405/1984), 102-109. Müellifin bu konudaki görüşlerinin, Râgıb el-İsfahânî ve Kâfiyecî'nin görüşleri ile karşılaştırması için bk. Yüksek, "Dil-Kur'an-Anlam Üzerine Tefsire Metodolojik Bir Katkı", 11-17.

etmiş³⁹ ve Peygamberin onu insanlara tebliğ etmesini istemiştir.⁴⁰ Bu da ancak mütevâtir olarak nakledilmesini gerektirir. Eğer Kur'an tevâtüren nakledilmeseydi, mükerrer âyetlerin Kur'an'dan düşürülmesi mümkün olabilirdi. Bu görüşlerinin ardından müellif, konuyu delillerle aklen temellendirme yoluna gitmektedir.⁴¹

Altıncı Mukaddime: Kıraat-ı Seb'a'nın Beyanı

Müellif bu kısımda öncelikle, yedi kıraat imamının ismini zikrettikten sonra mütevâtir kıraatin şartlarını saymakta ve ilgili kıraatlerin mütevâtir olmasının zorunlu olduğu, aksi halde Kur'an'ın bazı ifadelerinin mütevâtir olarak nakledilmediği gibi bir sonuç ortaya çıkacağından, bunun imkânsızlığına vurgu yapar. Bu doğrultuda şaz kıraatlerin Kur'an'dan sayılamayacağını ve şaz kıraatlerle namaz kılınamayacağını söyler. Yemin kefaretinde üç gün oruç tutulacağını ifade eden âyet-i kerimedeki,⁴² İbn Mes'ûd (ö. 32/652-53) tarafından nakledilen "peşpeşe" ibaresinden hareketle, âhâd rivâyetlerin hüküm verme konusunda delil olabileceğini söyleyen Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) görüşüne karşı çıkar. Çünkü müellife göre mütevâtir olmayan ilgili rivâyet Kur'an'dan değildir.⁴³ İsfahânî'nin konuya yaklaşımı her ne kadar doğru gibi görünse de esasen şaz kıraatin hüküm verme konusunda dikkate alınmasının, Kur'an metnine dahil edildiği şekilde anlaşılması doğru değildir. Bu ve benzer kıraatler tefsir sadedinde değerlendirilmiştir.⁴⁴

Yedinci Mukaddime: Kur'an'ın Yedi Harf Üzere İndirilmesi

Müellif konuya, Hz. Ömer'le Hişâm b. Hakîm (ö. 15/636'dan sonra) arasında Furkân Sûresi'nin farklı okunması sebebiyle geçen meşhur tartışma ve sonunda Hz. Peygamber'in "Bu Kur'an yedi harf üzerine nazil olmuştur. Bunlardan hangisi kolayınıza gelirse onu okuyun"⁴⁵ buyurduğu rivâyet ile başlamaktadır. Daha sonra ümmete bir kolaylık olarak Kur'an'ın yedi harf üzere okunabileceğine dair ruhsat içeren diğer rivâyetleri nakletmektedir.⁴⁶

Ardından yedi harfin Arap kavimlerinde görülen idgâm, izhâr, med, imâle ve işmâm gibi farklılıklara verilen ruhsat olduğunu ve bu konudaki farklı okuyuş şekillerinin peygambere dayandığını ifade etmektedir. Buna göre; her bir kıraat imamı, kendilerine göre daha evlâ olanı tercih ettiler. Kıraat imamlarının çevresindeki insanlar da onun okuyuşunu kendine örnek aldı, her imam okuyuş şekliyle meşhur oldu ve okuyuşlar imamlara nispet edildi. Daha sonra bu konuda çeşitli eserler yazıldı ve Allah'ın, Kur'an'ı koruyacağına dair vaadi de gerçekleşmiş oldu. Dolayısıyla yedi harf ruhsatı, Allah'ın bu ümmete bir rahmeti olmuştur. Eğer tek harf üzere okunması zorunlu kılınsaydı, bütün kabileler kendi lehçelerini bırakmak zorunda kalacaklardı ve bu onlar için bir meşakkat olacaktı. Yedi harf, "gel" manasında kullanılan "helümme" ve "teâl" kelimeleri gibi farklı lafızlarla benzer manaların ortaya konulmasıdır.⁴⁷

³⁹ el-Hicr 15/9.

⁴⁰ el-Mâide 5/67.

⁴¹ İsfahânî, *Envâru'l-hakâ'iki'r-rabbâniyye*, 9b-10a.

⁴² el-Maide 5/89.

⁴³ İsfahânî, *Envâru'l-hakâ'iki'r-rabbâniyye*, 10a-10b.

⁴⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtûbî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006), 8: 152.

⁴⁵ Buhârî, "Fedâilu'l-Kur'an", 5, 27; Müslim, "Salâtü'l-Müsâfirin", 270; Ebû Dâvûd, "Vitr", 22, Tirmizî, "Kıraat", 11.

⁴⁶ Bk. Müslim, "Salâtü'l-Müsâfirin", 273, 274; İbn Hanbel, *Müsned*, 5: 127,129.

⁴⁷ İsfahânî, *Envâru'l-hakâ'iki'r-rabbâniyye*, 10b-11a.

Müellif daha sonra konuyla ilgili farklı yaklaşımlara yer vermekte ve konuyu bu görüşleri çerçevesinde tartışmaktadır.⁴⁸

Sekizinci Mukaddime: Kur'an'ın Toplanması/Cem'i

Kur'an'ın Hz. Ebûbekir döneminde Mushaf haline getirilişinden bahseden rivâyetle⁴⁹ konuya başlayan müellif, Hz. Peygamber zamanında Kur'an'ı cem eden sahabiler ile Peygamber Efendimiz'in Kur'an'ı şu dört kişiden alınız buyurduğu Abdullah b. Mes'ûd, Sâlim, Muaz, Übey b. Ka'b gibi sahabileri zikretmekte ve kıraat imamlarının senetlerinin bu sahabilere dayandırıldığına işaret etmektedir.

Müellif bu başlık altında Kur'an'ın Hz. Osman zamanında çoğaltılması ile buna sebep teşkil eden olaylardan bahseden rivâyetlere⁵⁰ de yer verir. Sûrelerin Kur'an'daki tertibine de değinen müellif, sahabenin tertib değil sadece cem yaptığını, zira Levh-i Mahfûz'daki tertib üzere tek seferde Beytü'l-izze'ye, buradan da Hz. Peygamber'e tecdrici olarak indirildiğini, âyetler indikçe nereye konulması gerektiği Hz. Peygamber tarafından sahabeye bildirildiği, sahabenin de surelerin mushaftaki sırası konusunda ittifak halinde olduklarını söylemektedir. Hz. Osman zamanında Kur'an'ın cem'i konusunda nakledilen olayları da özetle ifade eden müellif, yaşanan tereddütlerden bahsetmekle beraber, genel olarak bu konuda sahabenin ittifakına vurgu yapmaktadır.⁵¹

Dokuzuncu Mukaddime: Lafızların Konulmasına Duyulan İhtiyaç

Müellif bu kısımda, Allah Teâlâ'nın insanları zayıf yarattığından dolayı birbirlerine ihtiyaç duyduklarını, bu ihtiyacı karşılamak için zorunlu olan iletişimin de; işaret, örnek gösterme, yazarak anlatma ya da sözlü anlatım/lafızlar ile sağlanabileceğini ifade eder. Lafızlar soyut maksatların ifade edilmesinde en kolay yoldur ve seslerin parçalarıdır. Lafızlar; dil vasıtasıyla, zorunlu olarak aldığımız nefesle herhangi bir zorlama olmadan gerektiğinde ortaya çıkan ve işitilen şeylerdir. Lafızlar sayesinde, olan-olmayan, akılla bilinebilen-hissedilebilen, yanımızda olan-olmayan şeyler tarif edilip anlatılır. İşaret ise böyle değildir. Zira olmayana, akılla bilinebilecek şeylere ve yanımızda olmayanlara işaret edilemez. Aynı şekilde her şeyi örneklerle de anlatamayız çünkü her şeyin bir örneği yoktur. Bu nedenle Allah Teâlâ kullarına, dilleri ve lafızları koymak, insanları bunları bilmeye muvaffak kılmak ve öğretmek suretiyle lütüfta bulunmuştur.

Müellif, Râgıb el-İsfahânî'nin *Câmi'i't-tefâsîr* adlı eserinin mukaddimesinden esinlenerek ortaya koyduğu anlaşılır,⁵² lafızlarla ilgili görüşlerine, öncelikle lügat kelimesinin kökeni hakkında bilgi vererek başlamaktadır. Ardından her lafzın bir manaya delalet ettiğini ve bunu bir va'z edenin olması gerektiğini söyler. Ona göre; lafızlarla manayı ilişkilendiren ya Allah Teâlâ'dır ve bunu kullarına vahiy veya ilham yoluyla bildirir. Ya da insanlar bireysel olarak veya ittifak ederek lafızlara mana yükleyebilirler. Ya da kim tarafından va'z edildiği bilinmeyebilir. Lafız mana ilişkisi konusunda açıklamalarına devam eden müellif, dillere ait kavramları bilme yollarına da değinmektedir.

Ona göre dilleri/kavramları bilmenin yollarından biri mütevâtir nakildir ki bu yol, yeryüzü, gökyüzü, soğuk, sıcak gibi tereddüt ve şüphe kabul etmeyen kavramların bilinme yoludur. Tereddüt ve şüphe kabul eden ma'lumata âhâd haberlerle ulaşılabilir.

⁴⁸ İsfahânî, *Envâru'l-hakâ'iki'r-rabbâniyye*, 11b-12a.

⁴⁹ Buhârî, "Fedâilu'l-Kur'an", 3.

⁵⁰ Buhârî, "Fedâilu'l-Kur'an", 3.

⁵¹ İsfahânî, *Envâru'l-hakâ'iki'r-rabbâniyye*, 12b-13b.

⁵² Karşılaştırma için bk. Râgıb el-İsfahânî, *Mukaddimetü Câmi'i't-tefâsîr*, 28-30.

Dile ait bazı kavramlara ise hem akıl hem de nakil birlikte ulaşır. Bu açıdan bakıldığında Kur'an'ın anlaşılması ve tefsir edilmesi için lafızların, Hz. Peygamber zamanında hangi manalarda kullanıldığını bilmek gereklidir. Bu türden bilgiler de bahsi geçen üç yolla elde edilebilir. Müellif bu izahlarından sonra lafızları, manaya delaletleri ve kapsam alanları açısından; müfred-mürekkeb, isim-fiil-harf, mütevâtî-müşekkek, cins, müştâk, müterâdif, mübâyin, müşterek, menkûl, hakikat-mecaz, nass-zâhir, mücmel, müevvel gibi kavramlar üzerinden izah etmektedir.⁵³

Onuncu Mukaddime: Tefsir, Te'vil, Muhkem ve Müteşâbih Kavramları

Konuya, tefsir kelimesinin açıklamasıyla başlayan müellif, Râgıb el-İsfahânî'ye gönderme yaparak tefsir ve te'vil kelimeleri arasındaki anlam ve kullanım farklarını ele almaktadır. Özellikle te'vil kelimesi üzerinde durmakta ve hangi durumlarda te'vile başvurulabileceğini, te'vilin itibar edilen ve hoş karşılanmayan kısımlarını, lâfzen ya da manen müşterek olan lafızlarda hangi yöntemlerle te'vile başvurulabileceğini, caiz görülmeyen te'vil şekillerinin neler olduğunu örneklerle izah etmektedir. Bu doğrultuda, Kur'an nazmını anlamak için zorunlu görülen bazı ilkeleri de sıralamaktadır. Bu kısımda hâs, âmm, müşterek ve müevvel kavramlarını izah eder. Bu bölümde Râgıb el-İsfahânî'ye hatırı sayılır ölçüde müracaat ettiği anlaşılmaktadır.⁵⁴ Özetle müellif, Kur'an nazmında ortaya çıkan yönleri; âm-hâs-müşterek-müevvel, nazmın beyanında ortaya çıkan şekilleri; zâhir-nass-müfesser-muhkem/hafî-müşkil-mücmel-müteşâbih, nazmın kullanım şekillerini; hakikat-mecaz-sarih-kinâye ve nazımdan kastedilen manayı bilme şekillerini de; ibâre-işâret-delâlet-iktizâ olarak ifade eder.⁵⁵

Daha sonra müteşâbih kavramı ve ilgili âyetlere değinen müellif, Allah'ın, manasız ifadelerle kullarına hitap etmemesine rağmen, kulların somut bir karşılığı olmaması sebebiyle sadece akılla kavrayamayacakları âyetlerin de Kur'an'da varlığını ifade eder. Bu türden müteşâbih âyetlere, mukatta'a harfleri ile Allah'ın yed, vech, ayn, ityân, mecî' gibi sıfatları örnek olarak verilmiştir. Müellif konuyla ilgili olarak müteşâbih âyetlerin bilinebilirliği hakkında mütekaddimûn ve müteahhirûn âlimleri arasındaki farklılık üzerinde de durmakta, ilgili âyetten⁵⁶ hareketle görüşleri değerlendirmektedir.⁵⁷

On Birinci Mukaddime: Hakikat ve Mecâz

Eserde detaylı olarak üzerinde durulan konulardan biri de hakikat ve mecaz kavramlarıdır. Konuya girişte ulemanın, mütekellimden tek seferde sadır olan tek bir lafzın; iki manaya müşterek oluşu (Kur'/'القراء' kelimesinin hayız ve temizlik anlamını içermesi gibi)⁵⁸ ya da birinin hakîkî diğerinin mecâzî anlama gelmesi (nikah kelimesinin hakîkî manada akit, mecâzî manada ilişki anlamına gelmesi gibi)⁵⁹ şeklindeki ihtilafına değinmektedir. Bu gibi durumlarda her iki mananın da birlikte kastedilmiş olmasının

⁵³ İsfahânî, *Envâru'l-hakâ'iki'r-rabbâniyye*, 13b-14b. İlgili görüşlerin, Râgıb el-İsfahânî ve Kâfiyecî'nin görüşleri ile karşılaştırması için bk. Yüksek, "Dil-Kur'an-Anlam Üzerine Tefsire Metodolojik Bir Katkı", 6-7.

⁵⁴ Râgıb el-İsfahânî, *Mukaddimetü Câmî'i't-tefâsîr*, 47-51. Burada aynı kaynaktan beslenmiş olmalarına işaret etmek üzere Zerkeşî ve Suyûtî'nin de Râgıb el-İsfahânî'ye atıf yaparak benzer ifadelerle konuyu izah ettiğini de ifade etmeyi uygun görüyoruz. Bkz. Zerkeşî, *el-Burhân*, 2: 148; Ebu'l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahman es-Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1974), 4: 192.

⁵⁵ İsfahânî, *Envâru'l-hakâ'iki'r-rabbâniyye*, 14b-16a

⁵⁶ Âl-i İmran 3/7.

⁵⁷ İsfahânî, *Envâru'l-hakâ'iki'r-rabbâniyye*, 16a-17a.

⁵⁸ el-Bakara 2/228.

⁵⁹ el-Bakara 2/230; en-Nisâ 4/6.

imkân dâhilinde olup olmadığı âlimler arasında tartışma konusudur ve müellif konuyu bu tartışma üzerinden sürdürmektedir. Çok detaylı izahlara ve örneklere yer verilen bu başlıkta, öncelikle Hanefîler ve Şâfiîler ile Mu'tezile'den bir grubun, tek bir lafızdan iki mananın kastedilemeyeceğine dair görüşüne yer verirken, İmam Şâfiî (ö. 204/820) ile bir kısım Şâfiî âlimler, Kâdı Ebûbekir el-Bâkılânî (ö. 403/1013) ve Mu'tezile'den Cübbâî (ö. 303/916) ile Kâdı Abdulcabbar'ın (ö. 415/1025), cem etmenin uygun olması şartıyla tek bir lafızdan iki mananın kastedilmesini caiz gördüklerine dair görüşleri ortaya koymaktadır. Daha sonra ise örnekler üzerinden konuyu ele almakta ve usulcülerin yöntemleriyle tartışmaktadır.

Özetle ifade edilecek olursa müellif, tek bir lafızdan iki mananın kastedilmesini, iki mananın birbirine zıt olmamasına ve iki manadan herhangi birinin kastedildiğine dair bir karinenin bulunmamasına bağlamaktadır. Dolayısıyla hakîkî ve mecâzî mananın aynı anda kastedilmiş olması mümkündür. Manalardan sadece birinin kastedildiği durumlar ile farklı zamanlarda kelimenin farklı manalarının tercih edildiği durumlar ise bu tartışmanın dışındadır.⁶⁰

Kur'an-ı Kerim'de: "Şüphesiz Allah ve melekleri Peygamber'e salât ediyorlar. Ey iman edenler! Siz de ona salât edin, selâm edin." (el-Ahzâb 33/56) buyrulmaktadır. Konuyla bağlantılı olarak, âyette geçen "salât" kelimesinin, rahmet ve istiğfar manalarına gelmesi ve Allah hakkında rahmet manasının, melekler hakkında da istiğfar manasının kullanılması örnek olarak verilmiştir. Teferruatlı olarak ele alınan hakikat ve mecaz konusunda da müellif, Râgıb el-İsfahânî'nin eserine müracaat etmiş ancak, konuyu akli temellendirmeleri ve usûl-ü fıkıh içerikleri ile zenginleştirmiştir.⁶¹

On İkinci Mukaddime: Beyan İlmi İle İlgili Konular

Müellif bu başlık altında, duygu ve düşüncelerin farklı yollarla anlatılmasına dair usûl ve kaidelerle ilgilenen Beyân ilmini konu edinmiştir. Teşbîh, mecâz, istiâre ve kinâye gibi sanatların kullanıldığı bu ilim, Kur'an'ın anlaşılması açısından da önem arz etmektedir. Zira Kur'an'da bu sanatların hepsi ile ilgili örnekler yer almaktadır.

Müellif, beyan ilminin tanımı başta olmak üzere içerdiği diğer sanat dalları ve bunlara ait unsurları örnekleriyle birlikte ele almıştır. Örnekler çoğunlukla âyetlerden seçilmiş olmakla beraber zaman zaman şairlerden de misallere yer verilmiştir.⁶²

On Üçüncü Mukaddime: Hâs ve Âmm (Husûs ve Umûm Mana İfade Eden Lafızlar)

Tefsirde de geçerli olmakla birlikte daha çok usûl-ü fıkıhın konusu olan hâs ve âmm lafızlarının incelendiği bu başlıkta müellif, umum mana ifade eden lafzın tüm fertleri kapsamasından hareketle mücmel oluşuna değinir ve tahsisi konusunda mezhep imamlarının görüşlerini karşılaştırarak konuyu izah eder. Konunun sonunda nesh meselesine değinen müellif, neshin şer'an ve aklen câiz olduğunu ifade ettikten sonra kısaca neshin çeşitlerinden bahseder ve Kur'an'ın (âyetin) âyetle ve mütevâtir haberle neshedilebileceği, icmâ, kıyas ve âhâd rivâyetlerle neshedilemeyeceği görüşünü ortaya koyar.⁶³

On Dördüncü Mukaddime: İdrâk, İlim, Ma'rifet, Şu'ûr, Tasavvur, Tasdik, Zann, Yakîn, Fikir, Nazar ve Benzeri Kavramların Tarifi

⁶⁰ İsfahânî, *Envâru'l-hakâ'iki'r-rabbâniyye*, 19a-21a.

⁶¹ İsfahânî, *Envâru'l-hakâ'iki'r-rabbâniyye*, 17a-21a. Karşılaştırma için bk. Râgıb el-İsfahânî, *Mukaddimetü Câmi'i't-tefâsîr*, 98-101.

⁶² İsfahânî, *Envâru'l-hakâ'iki'r-rabbâniyye*, 21a-27b.

⁶³ İsfahânî, *Envâru'l-hakâ'iki'r-rabbâniyye*, 27b-28b.

Müellifin tefsir mukaddimesinde açtığı bu başlık Kelam ilmiyle alakalı olup, Bilgi Problemi alt başlığında tartışılan meselelerdir. Ancak Kur'an'da üstün sıfat ve faziletler arasında zikredilen ilim,⁶⁴ vahye muhatap olan insanı diğer canlılardan ayıran en önemli özelliklerdendir. Yaratıcı karşısındaki görev ve sorumluluklarını yerine getirmesi için insanın ihtiyaç duyduğu yegâne şey de ilimdir. Başlıkta adı geçen ve bilgi çeşitleri olarak tanımlanan kavramlar, Kur'an'da da konu edilmekte ve çeşitli şekillerde yorumlanmaktadır. Dolayısıyla müellifin bu kavramları incelemesi, Eş'arî kelamcısı olmasının yanında, ilgili âyetlerden hareketle Kur'an ve tefsiri de ilgilendirmesi sebebiyledir. Zira ilgili kavramların açıklanmasında sıklıkla Kur'an'dan âyetlere müracaat etmekte ve görüşlerini âyetlerle delillendirmektedir.⁶⁵

On Beşinci Mukaddime: İlmin Fazileti ve Şerefi

İlmin ve ilim öğrenmenin faziletinden bahsettiği bu başlıkta müellif, Kur'an'ın, sünnetin, diğer rivâyetlerin ve aklın, ilmin faziletine işaret ettiğini ifade ettikten sonra her birini teker teker ele almaktadır.

Buna göre Kur'an'da ilmin faziletine vurgu yapan âyetlere⁶⁶ ve bu doğrultudaki rivâyetlere değindikten sonra âyetlerden hareketle müminler arasındaki şu dört dereceye işaret etmektedir:

Birincisi, Bedir'deki müminlerdir.⁶⁷

İkincisi, mücahitlerdir.⁶⁸

Üçüncüsü, salih amel işleyenlerdir.⁶⁹

Dördüncüsü ise âlimlerdir.⁷⁰

İsfahânî devamında, başta Peygamber Efendimiz olmak üzere Hz. Ömer, Hz. Ali, İbn Abbas, İbn Mes'ûd gibi sahâbîlerin yanında tabiîn ve sonraki dönem ulemasından da konuyla ilgili nakillere yer vermektedir.

Son olarak müellif, ilmin üstünlüğünü akli gerekçelerle izah eder. Buna göre ilim, Allah'ın kemal vasfı olması, meleklerin ve peygamberlerin onunla şereflenmesi sebebiyle bizatihi şerefli ve şerefli. Akıllı olmak nasıl kendi başına bir faziletse ilim de öyledir. Güzel ve istenen şeyler iki kısımdır. Birincisi bizzat kendisi istenen şeylerdir ve bunlar en değerli ve faziletlidir. Bunun örneği, ahirette Allah'ı görmek istemektir. İkincisi de dinar ve dirhem gibi bizzat kendisi değil de başka bir şeye ulaşmak için istenen şeylerdir. İnsanlar onları bizzat kendilerine sahip olmak için değil onlarla başka şeyler satın almak için isterler. Hem kendisi istenen hem de kendisi ile başka şeye ulaşmak için istenen şeye örnek ise bedeninin sağlıklı olmasıdır. Kişi hem acı ve ağrıdan uzak olmak ister hem de sağlıklı bir bedenle ihtiyaçlarını karşılamak ister. Bu bakış açısıyla ilme baktığımızda kendi zatında bu tatlılığı görürüz. Zira hem onun tadını hissederiz hem de onun sayesinde Allah'a yakın olmayı ve ahirette kurtuluşu umarız. İnsanı ebedi saadete ulaştıran en büyük vesile ameldir. Amel de ilimle yapılır. Bir şeyin fazileti, onun ortaya koyduğu meyve/sonuç ile bağlantılıdır. İlmin meyvesi de Allah'a

⁶⁴ Mesela bk. el-Fâtır 35/28; ez-Zümer 39/9; el-Mücâdele 58/11; Tâhâ 20/114.

⁶⁵ İsfahânî, *Envâru'l-hakâ'iki'r-rabbâniyye*, 28b-32a.

⁶⁶ Âl-i İmrân 3/18; el-Mücâdele 58/11; ez-Zümer 39/9; el-Fâtır 35/28; el-Ankebût 29/43, 52; en-Neml 27/40; Tâhâ 20/114; el-Mülk 67/10.

⁶⁷ el-Enfâl 8/2-4.

⁶⁸ en-Nisâ 4/95.

⁶⁹ Tâhâ 20/75.

⁷⁰ el-Mücâdele 58/11.

yakınlıktır. Ahirette meleklerin seviyesine yükselmek ve Mele-i A'la'ya yaklaşmak da ilim sayesinde olacaktır. Dünyada ise izzet, vakar, meliklere bile sözünün geçmesi, hürmet edilmesi söz konusudur. İlimin lezzeti lezzetlerin en büyüğü, cehaletin acısı da acıların en büyüğüdür.⁷¹

On Altıncı Mukaddime: Tefsir İlminin Şerefi

Müellif, insanların yaptığı işlerin en şereflişinin Kur'an tefsiri olduğunu söyledikten sonra bir şeyin değerini o şeye duyulan ihtiyacın belirlediğini ifade eder ve örneklerle bu görüşünü açıklar. Mesela kuyumculuk, tabaklama işinden daha değerlidir. Çünkü kuyumculuğun konusu altın ve gümüş, tabaklamanın konusu ise ölü deridir. Altın ve gümüş ise ölü deriden daha değerlidir. Kendisinden beklenen/kendisine duyulan ihtiyaç açısından düşünüldüğünde ise örneğin tıp, temizlik işinden daha değerlidir. Çünkü tıptan beklenen sağlık, temizlikçiden beklenen ise tuvaletin temiz tutulmasıdır. İhtiyaç açısından sağlık daha önde gelmektedir. İnsanların Fıkıh ilmine olan ihtiyacı ise tıptan daha fazladır. Çünkü tıp ilmine, bazı insanlar ve bazı durumlarda (hasta iken) ihtiyaç duyarlar. Ancak fıkha, dünya hayatına dair her alanda ihtiyaç vardır.

Tefsir ilmini şerefli kılan üç maddeyi de şu şekilde izah eder:

Birincisi konusu itibariyledir. Tefsirin konusu Allah'ın kelimidir. Allah'ın kelimisi ise bütün hikmetlerin kaynağıdır.

İkincisi amaç itibariyledir. Tefsirden amaç, sağlam ipe (Kur'an'a) yapışmak, sonsuz olan ebedî saadete kavuşmaktır.

Üçüncüsü ise kendisine duyulan şiddetli ihtiyaç sebebiyledir. Dinî ve dünyevî bütün olgunluklar, şer'î ilimleri bilmeye bağlıdır. Bütün şer'î ilimlerin temeli ise Kur'an'a döner. Bu nedenle;

*"Kime hikmet verilmişse, şüphesiz ona çokça hayır verilmiş demektir."*⁷² âyetindeki hikmetten kastın da tefsir/Kur'an'ı anlama olduğu söylenmiştir.⁷³ Müellif tefsir ilminin değerine işaret olmak üzere son olarak, Hz. Ali'nin, Câbir b. Abdullah'ı sırf Kasas suresinin 28/85. âyetinin tefsirini bilmesi sebebiyle ilim sahibi olarak nitelediği rivâyeti nakletmektedir.⁷⁴ Râgıb el-İsfahânî'nin eserinde aynı ismi taşıyan başlık ve içeriği karşılaştırıldığında, aralarındaki benzerlik ve Şemseddin el-İsfahânî'nin yaptığı alıntılar dikkat çekmektedir.⁷⁵ İlgili konu ve içerikleri, Râgıb el-İsfahânî'nin ismi zikredilerek ve bazı farklılıklarla Suyûtî tarafından da nakledilmiştir.⁷⁶

On Yedinci Mukaddime: Müfessirin İhtiyaç Duyduğu İlimler

Müellif bu konuyu da Râgıb el-İsfahânî'nin eserinde aynı adı taşıyan başlık ve içeriğinden önemli ölçüde istifade ederek hazırlamıştır.⁷⁷ Konuya girmeden önce, ilim sahibi olan herkesin Kur'an'ı tefsir edip edemeyeceği konusunda âlimlerin ihtilafına değinmektedir.

Bu konuda abartılı bir görüş ortaya koyan ve her türlü bilgiye sahip olsa da hiçbir şekilde Kur'an'ı tefsir edemeyeceğini savunanlar, Hz. Peygamber'in, Kur'an'ı rey ile

⁷¹ İsfahânî, *Envâru'l-hakâ'iki'r-rabbâniyye*, 32a-35a.

⁷² el-Bakara 2/269.

⁷³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 5: 577.

⁷⁴ İsfahânî, *Envâru'l-hakâ'iki'r-rabbâniyye*, 35a-35b.

⁷⁵ Râgıb el-İsfahânî, *Muqaddimetü Câmi'i't-tefâsîr*, 91-92.

⁷⁶ Suyûtî, *el-İtkân*, 5: 199.

⁷⁷ Râgıb el-İsfahânî, *Muqaddimetü Câmi'i't-tefâsîr*, 93-97.

tefsir edenlere yönelik yaptığı uyarısı⁷⁸ ile benzer bir haberi ve Hz. Ebûbekir'in çekincesini⁷⁹ delil olarak zikretmişlerdir.

Geniş bir Arapça dilbilgisine sahip olanların tefsir yapabileceğini savunanların delili ise *"Bu Kur'an, âyetlerini düşünsünler ve akıl sahipleri öğüt alsınlar diye sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır."*⁸⁰ âyetidir.

Müellif bu girişten sonra özetle Kur'an'ın bütün ilmî ve amelî hikmetleri kapsadığını söylemekte ve buna delalet eden âyet-i kerimelere yer vermektedir.⁸¹

Herkesin, Kur'an'ı aynı derecede anlayamayacağına delil olarak ise şu âyet-i kerime zikredilmiştir:

*"Hâlbuki onu peygambere ve içlerinden yetki sahibi kimselere götürselerdi, elbette bunlardan, onu değerlendirip sonuç (hüküm) çıkarabilecek nitelikte olanları onu anlayıp bilirlerdi."*⁸² Bu âyet Kur'an'ın tefsiri ile alakalı olmamakla beraber, anlama ve hüküm çıkarma konusunda insanlar arasında farklılık olduğuna işaret etmektedir.

İsfahânî, Kur'an'ın bildirdiği hakikatlerinin tamamının anlaşılmasını iki temel nedene dayandırmaktadır. Bunlardan birincisi Kur'an'ın lafızıyla diğeri de manasıyla alakalıdır.

Arap diline has olan ve başka dillerde olmayan îcâz, hazf gibi sanatlarla, az sözle çok mana ifade edilmesi, anlamayı zorlaştıran lafız kaynaklı sebeptir. İcâzın örneklerinden biri şu âyettir: *"Bilesiniz ki, Allah'ın dostlarına hiçbir korku yoktur. Onlar üzülmeyeceklerdir de."*⁸³ Âyette kısaca ifade edilen korkmama ve üzülmeme durumunun arka planında, onlardan bütün sıkıntıların uzaklaştırılmış olması yatmaktadır.⁸⁴

Aynı şekilde Cennet nimetleri hakkında: *"لَا مَفْطُوعَةٌ وَلَا مَمْنُوعَةٌ / tükenmeyen ve yasaklanmayan çok çeşitli meyveler..."*⁸⁵ buyrulmuştur ki bu kısa ifadeyle dünya nimetleri için olası bütün afetlerin (saymaksızın) cennet nimetlerinden uzak tutulduğu haber verilmiştir.

Yine Cennet içeceği tarif edilirken: *"لَا فِيهَا غَوْلٌ وَلَا هُمْ عَنْهَا يُنْزَفُونَ / Onda baş döndürme özelliği yoktur. Onlar, onu içmekle sarhoş da olmazlar."*⁸⁶ ifadeleri yer alır. Bu ifade aslında içkide bulunması yasak olan özellikleri de ortaya koymaktadır.

Şu âyette de Firavun ve yandaşlarının yaptıkları işler veciz bir şekilde haber verilmektedir:

*"Onlar geride nice bahçeler, nice pınarlar bıraktılar. Nice ekinler, nice güzel konaklar! Zevk ve sefasını sürdükleri nice nimetler! İşte böyle! Onları başka bir topluma miras bıraktık."*⁸⁷

Kur'an'a has diğer bir özellik ise ifadedeki bazı lafızlar söylenmeden daha sonraki kısma geçildiği halde dinleyen kişinin bu lafızlar olmadan da manayı anlayabilmesidir. Örneğin: *"Bunun üzerine Mûsâ'ya, "Âsân ile denize vur!" diye vahyettik. Deniz*

⁷⁸ Tirmizî, "Tefsir", 1; Ebû Dâvûd, "İlim", 5.

⁷⁹ Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe, *el-Kitâbü'l-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsar*, thk. Kemal Yusuf el-Hût (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1479), 6: 136.

⁸⁰ Sâd 38/29.

⁸¹ Yâsîn 36/12; Yûsuf 12/111; el-En'âm 6/38; en-Nahl 16/89; el-Bakara 2/269.

⁸² en-Nisâ 4/83.

⁸³ Yûnus 10/62.

⁸⁴ İsfahânî, *Envâru'l-hakâ'iki'r-rabbâniyye*, 35b.

⁸⁵ el-Vâkıa 56/33.

⁸⁶ es-Saffât 37/47.

⁸⁷ ed-Duhân 44/25-28.

derhal yarıldı, her parça koca bir dağ gibi oldu.”⁸⁸ Bu âyette Musa'nın vurması, onun ve ashabının o esnada yaptıkları söylenmemiş, Firavun ve yandaşlarına neler yapıldığına geçilmiştir. Ancak okuyan anlamaktadır.

Bu tür sanatlar Hz. Peygamber'in sözlerinde de yoğun olarak kullanılmış ve O'nun: “Ben cevâmiu'l-kelim ile gönderildim”⁸⁹ ifadesi karşılık bulmuştur.

Allah Teâla'nın, fûrû' meseleleri içeren geniş asıllar zikretmesi, açıklamasını da Hz. Peygamber'in yapması, anlamayı zorlaştıran ve mana ile alakalı olan sebeptir. Bu açıklamaların bir kısmı da değerlerini yüceltmek ve bu ümmetin âlimlerinin konumları peygamberlerin konumlarına yakın olması maksadıyla ilimde rûsûh sahibi âlimlere bırakılmıştır. İsfahânî bu durumu, bu ümmete has bir özellik ve verilen bir ayrıcalık olarak niteledikten sonra ahiret gününde diğer ümmetlerin Hz. Peygamber'in ümmetine gıpta ile bakacağını ifade eden bir rivâyeti,⁹⁰ ve Kur'an'ı Kerim'den bu doğrultudaki âyet-i kerimleri⁹¹ zikretmektedir.⁹²

Müellifin dikkat çektiği bir diğer nokta da Kur'an'ın hükümlerinin ve bildirdiklerinin akla ve ilme uygun olmasına rağmen anlaşılma zorlanmasıdır. Ona göre bu durum, Kur'an'ın kullandığı üslup ve yöntem farkından kaynaklanmaktadır. Zira Allah Teâlâ, örnek ve delillendirmelerini, filozofların ya da kelimcilerin prensiplerine göre değil Arapların âdeti üzere ortaya koymuştur. İsfahânî kullanılan bu yöntemi iki sebebe dayandırmaktadır:

Birincisi, her kavme kendi kavminin diliyle elçi gönderilmiş olmasıdır ve bu durum âyette açıkça ifade edilmiştir.⁹³

İkincisi ise kişi, delillerin inceliklerine ulaşsa da açık ve net ifadelerle bunu anlatmaktan aciz kalır. Çoğunluğun anlayacağı en açık bir şekilde anlatmayı başaran kimse de, anlayışı kıt/ya da ilgisiz kimseye net olarak anlatamaz. Allah Teâlâ ise herkesin anlaması için delillendirmelerinde hitaplarını, kullarına en açık bir surette ortaya koymuştur. Herkesi kendi anlayışı ölçüsünde ikna eder ve deliller herkes için bağlayıcıdır. Ancak seçkin kimseler onun inceliklerini ve sırlarını anlar. Zira hadis-i şerifte de belirtildiği üzere her âyetin bir zahiri bir de batını vardır.⁹⁴

Müellif, Kur'an'ı daha iyi anlamayı, daha çok ilim sahibi olmaya bağlamakta ve buna delil olarak Allah Teâlâ'nın, rubûbiyetine ve vahdâniyetine delalet eden âyetleri zikrederken, bazen akıl sahiplerine, bazen kulak verenlere bazen de düşünenlere gönderme yapmasını hatırlatmaktadır.⁹⁵ Dolayısıyla herkes Kur'an'ı anlama adına ortaya koyduğu gücü ve gayreti oranında manaya vâkif olmaktadır.

İsfahânî, Kur'an'ı ya da emrolduğumuz dinin hakikatini anlamak için gerekli olan ve Kur'an'ın kapsadığı ilimleri de şu şekilde tasnif etmektedir:

⁸⁸ eş-Şuarâ 26/63.

⁸⁹ Buhârî, “Cihâd”, 122, “Ta'bir”, 22, “İ'tisâm”, 1; Müslim, “Mesâcid”, 6.

⁹⁰ İbn Hanbel, *Müsned*, 1: 281-282.

⁹¹ el-Bakara 2/143; Âl-i İmrân 3/113.

⁹² Bu kısım büyük ölçüde Râgıb el-İsfahânî'nin eserinden alınmıştır. Karşılaştırma için bk. Râgıb el-İsfahânî, *Mukaddimetü Câmî'i't-tefâsîr*, 7-76.

⁹³ İbrahim 14/4.

⁹⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1: 22, 26, 30, 35, 45, 49; Suyûtî, *el-İtkân*, 1: 168, 3: 385. İlgili rivayet hakkında değerlendirmeler için bk. Dilaver Selvi, “Her Ayetin Bir Zahiri Bir Batını Vardır?” Hadisindeki Zahir ve Batın Kavramları Üzerine Değerlendirmeler”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11/2 (2011): 7-41.

⁹⁵ Mesela bk. en-Nahl 16/12.

Birincisi, amacı inanma olan ilimdir. O da; Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe inanmaktır.

İkincisi, amacı amel olan ilimdir. O da; dini hükümleri ve onunla nasıl amel edileceğini bilmektir. İlim başlangıç, amel sonuçtur ve amel olmadan ilim tamam olmaz. Amel ise ilimden ayrı olmaz. Bu nedenle Kur'an'ın tamamında Allah Teâla bu ikisini birbirinden ayırmamıştır.⁹⁶

Kur'an'da mevcut olan bu mana ancak lâfzî, aklî ve mevhibî ilimlerle elde edilebilir. Müellif bu doğrultuda, müfessirin ihtiyaç duyduğu ilimleri şu şekilde sıralamaktadır:

1. Özü itibariyle konulduğu şeye delaleti bakımından müfred lafızları bilmek, bu Lügat ilmidir.

2. Müfred lafızların birbiri ile bağlantılarını bilmektir ki bu da İştikâk ilmidir.

3. Müfred lafızlara ait binâ ve sîga gibi hükümleri bilmek ki bu da Tasrîf ilmidir.

4. Lafızların, i'rab terkiplerinde asıl manaya delaleti açısından ortaya çıkan hükümlerini bilmek ki bu da Nahiv ilmidir.

5. Kendisinden farklı manalar çıkartılan asıl manaya bağlı olarak ifade yönüyle kelimadaki terkinin özelliklerini bilmek ki bu da Meânî ilmidir.

6. Konuya delaletindeki farklılıklara göre, manada kapalılık ortaya çıkmaması açısından lâfzî ve manevî fesahat yönüyle, lafızlardaki gizlilik, fazlalık, eksiklik ya da farklılıklar açısından terkiplerin özelliklerini bilmek ki bu da Beyân ilmidir.

7. Fesahat açısından kelamın lafzî terkinin özelliklerini bilmek ki bu da Bedî' ilmidir.

8. Kur'an'ın kendisiyle ilgili olan ilimdir ki o da Kırâât-ı Seb'â'yı bilmektir.

9. Âyetlerin indirildiği sebepleri bilmek Esbâb-ı nüzûl ilmidir.

10. Kur'an kıssalarının açıklamalarını bilmek ki bu Âsâr ve Ahbâr ilmidir.

11. Hz. Peygamber'den veya sahabeden Kur'an tefsirine dair yapılan ittifak veya ihtilaf ettikleri nakilleri bilmek. Bu da mücmelin beyanı ve mübhemin tefsiridir. Bu ilim ise Sünen ilmidir. Peygamberin Kur'an'ı tefsir ettiğine ve etmesi gerektiğine dair âyetler de bu bağlamda zikredilmiştir.⁹⁷

12. Nâsîh-mensûh, umûm-husûs, mücmel-mübeyyen, muhkem-müteşâbih, zâhir, müevvel, mantuk, mefhûm, iktizâ, işâret, delâlet, icmâ, kıyas ve kıyasın geçerli olduğu ve olmadığı konuları bilmek ki bu da Fıkıh Usûlü ilmidir.

13. Ahkamu'd-din, âdâbu'd-din ve üç çeşit âdâbu's-siyaseti (Siyasetü'n-nefs, Siyasetü'l-akârib ve Siyasetü'r-raiyye) bilmek. Bu da Fıkıh ve Ahlak ilmidir.

14. Aklî ve hakîkî delilleri, taksim, tahdid, aklî ve zannî şeyler arasındaki farkları bilmektir. Bu da Nazar ve Kelâm ilmidir.

15. Mevhîbe ilmini bilmek. Bu ilmi Allah, ilmiyle amil olan, takva sahibi ve iyilik yapanlara miras kılar.

⁹⁶ Müellifin buna delil olarak gösterdiği ayet-i kerimeler için bk. et-Teğâbun 64/9; en-Nisâ 4/124; er-Ra'd 23/29.

⁹⁷ Bk. el-En'âm 6/90; en-Nahl 16/44.

Müellif konunun sonunda, saydığı bu ilimlerin müfessir tarafından bilinmesi gerektiğini, aksi halde tefsir yapamayacağını söylemektedir.⁹⁸

On Sekizinci Mukaddime: Tefsir İlmîni Tahsil Etmenin Farz Olduğu

İsfahânî, tefsir ilmîni tahsil etmenin farz oluşunu şu şekilde delillendirmektedir: Şer'î ilimlerden Usûlü'd-din, Usûlü'l-fikh, Fıkıh ve Hadis ilmîni tahsil etmenin farz olduğu konusunda icmâ vardır. Bütün bu ilimleri tahsil etmek için ise önce Tefsir ilmîni ve buna bağlı olan ilimleri öğrenmekten başka yol yoktur. Tefsir ilminin ne kadar öğrenilmesi gerektiği ise mükellefin kapasitesiyle orantılıdır ve o kadarını öğrenmesi farzdır. Bütün insanlara farz kılınmaması sebebiyle farz-ı kifâyedir. Tefsir yapmak için gerekli olan şer'î ilimlerin tahsil edilmesi farz-ı kifâyedir dolayısıyla tefsir ilmîni tahsil etmek de farz-ı kifâye olmaktadır.⁹⁹

On Dokuzuncu Mukaddime: Tefsir İlminin Kendilerinden Alındığı Sahâbîler

İsfahânî, Hz. Peygamber'den sonra tefsir ilmi konusunda en meşhur şahsiyet olarak Hz. Ali'yi zikreder ve onu, sadru'l-müfessirin ve sonraki müfessirlerin dayanağı olarak takdim eder. Daha sonra tefsir ilmîni kendini hasreden İbn Abbas'a değinir ve tefsir konusunda ondan alınan bilgilerin Hz. Ali'den alınanlardan daha fazla olduğuna, Tercümânu'l-Kur'an lakabıyla anıldığına ve Peygamberimizin onun hakkındaki duasına değinir.¹⁰⁰

Sahabenin önde gelenleri arasında, Abdullah b. Mes'ûd, Übey b. Ka'b (ö. 33/654), Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665), Abdullah b. Ömer (ö. 73/693), ve Amr b. el-Âs'I (ö. 43/664); Tabiîn'in önde gelenleri arasında ise Hasan Basrî (ö. 110/728), Said b. Cübeyr (ö. 94/713), Alkame (ö. 62/682) ve Mücahid'i (ö. 103/721); sonraki dönemde de İkrime (ö. 105/723), Dahhak b. Müzahim (ö. 105/723), Süddî (ö. 127/745) ve Amir eş-Şa'bî (ö. 104/722) gibi isimleri zikretmektedir.

Daha sonra ilk yazılan tefsir eserlerine değinen müellif, Taberî ve sonrasında ilgili olarak da Ebû İshak ez-Zeccâc (ö. 311/923), Ebu Ali el-Fârisî (ö. 377/987), Ebûbekir en-Nakkâş (ö. 351/962), Ebû Ca'fer en-Nahhâs (ö. 338/950) ve son olarak da Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045) ile Ebu'l-Abbâs el-Mehdevî'nin (ö. 440/1048) isimlerine değinmekte ancak kapsamlı açıklamalara yer vermemektedir.¹⁰¹

Yirminci Mukaddime: Eşyaya Verilen İsimlerin Kısımları

Müellif dış dünyaya ait isimlendirmeler konusuna değindiği bu başlıkta, isimleri dokuz kısma ayırmaktadır:

Birincisi, zâta/asla verilen isimlerdir.

İkincisi, aslın parçalarından bir parça olması hasebiyle bir şeye verilen isim. Mesela "Duvar bir cisimdir." denilmesi gibi.

Üçüncüsü, zâtıyla kâim hakîkî bir sıfat olması hasebiyle bir şeye verilen isim. Bizim bir şeye "Bu siyahtır, beyazdır, soğuktur, sıcaktır..." dememiz gibidir. Çünkü siyahlık, beyazlık, soğukluk ve sıcaklık bir şeyin hakîkî sıfatlarıdır.

⁹⁸ İsfahânî, *Envâru'l-hakâ'iki'r-rabbâniyye*, 35b-37a. Müellif, müfessirin ihtiyaç duyduğu bu ilimleri Râgıb el-İsfahânî'den farklı olarak bir takım ilave ve tasarruflarla zikretmektedir. Karşılaştırma için bk. Râgıb el-İsfahânî, *Mukaddimetü Câmi'i't-tefâsîr*, 93-97.

⁹⁹ İsfahânî, *Envâru'l-hakâ'iki'r-rabbâniyye*, 37a.

¹⁰⁰ Buhârî, "Vudû", 10; Müslim, "Fedâilü's-sahabe", 138.

¹⁰¹ İsfahânî, *Envâru'l-hakâ'iki'r-rabbâniyye*, 37a-37b.

Dördüncüsü, sadece izâfî sıfatlarla bir şeye verilen isimlerdir. Herhangi bir şeye “Bu bilinendir”, “Bu anlaşılır”, “Bu efendidir”, “Bu köledir” demek gibi.

Beşincisi, selbî bir durum sebebiyle verilen isimlerdir. Mesela “Bu kördür”, “Bu kısadır” demek gibi.

Altıncısı, izâfî sıfat olmakla beraber hakîkî sıfata göre verilen isimlerdir. Âlim ve kâdir dememiz gibi. Çünkü ilim selbî olmakla birlikte hakîkî sıfattır.

Yedincisi, selbî sıfat olmakla beraber hakîkî sıfata göre verilen isimlerdir. Mesela bizim “Kâdirdir, hiçbir şey konusunda âciz değildir, Âlimdir hiçbir konuda câhil değildir” dememiz gibi.

Sekizincisi, selbî sıfat olmakla beraber izâfî sıfatlarla verilen isimlerdir. Bu iki şeyin bir araya getirilmesidir. Bir konuda diğerlerinden önde olması izâfî sıfat iken başkasının onu geçmemesi selbî sıfattır. Mesela Kayyum, kendi başına ayakta duran, başkasına ihtiyaç duymayan demektir. Mukavvim liğayrihi ise başkaları ona muhtaç olan demektir. Birincisi selbî, ikincisi izâfî sıfattır.

Dokuzuncusu, hakîkî, izâfî ve selbî sıfatların bir arada toplanmış olmasına göre verilen isimlerdir. Mesela ilah kelimesi böyledir. Mevcut olduğuna delalet ettiği için hakîkî sıfattır, îcat ve tekvîn sıfatına delalet ettiği için izâfî sıfattır, tenzîh sıfatına delalet ettiği için de selbî sıfattır.¹⁰²

Müellif, bu taksimden ardından, hangi tür isimlerin Allah için kullanılabileceği üzerinde durmaktadır. Buna göre; âlimlerden bazıları, Kur'an ve sünnette bildirilenler dışında isimlerden hiç birinin Allah hakkında kullanılmasının caiz olmadığını savunurken, diğer bazıları da mana itibariyle Allah'ın yüceliğine uygun olan isimlerin kullanılabileceğini savunmaktadır. Müellif İsfahânî de bu konuda Gazzâlî'nin (ö. 505/1111): “İsimler ayn, sıfatlar ğayrdır. Bu nedenle isimlerin Allah için kullanılması Kur'an ve sünnette zikredilmesine bağlıdır. Ama sıfatlar kullanılabilir.” görüşünü de zikretmektedir. Müellif daha sonra konuyu, bazı isim ve sıfatlar üzerinde detaylı olarak durmak suretiyle geniş bir şekilde ele almaktadır.¹⁰³

Yirmi Birinci Mukaddime: Allah Teâlânın Fiilleri

Müellif bu başlıkta, kelimelerin ilminde tartışılan Allah'ın şerri yaratıp yaratmayacağı meselesini Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'nin delilleri üzerinden işlemektedir. Mu'tezile'nin bu konudaki iddialarına yer veren müellif, daha sonra bu iddialara cevaplar vermektedir.¹⁰⁴

Yirmi İkinci Mukaddime: Kulların Fiilleri

Bir problem olarak ortaya çıkışı, Hz. Ali dönemindeki Cemel ve Sıffin savaşlarına dayanan kulların/insanın fiilleri meselesi, sonraki dönemlerde de tartışılmıştır. Meselenin temelini oluşturan “İnsan, yaptığı fiilleri hür iradesi ile mi yapar yoksa önceden takdir edilmiş midir?” sorusuna aynı kaynak ve deliller kullanılarak farklı cevaplar verilmiştir. İnsanın fiillerinde etkisi olmadığını savunan Cebriye ile amelleri konusunda insanı tamamen özgür gören Mu'tezile'nin iki uç noktayı oluşturduğu bu tartışmada Ehl-i Sünnet orta yolu benimsemiştir. Mâturîdî, fiillerin yaratıcısını Allah, yapanı ise insan olarak ifade ederken, İmam Eş'arî'nin, insanın fiillerini Allah'ın

¹⁰² İsfahânî, *Envâru'l-ḥakâ'iki'r-rabbâniyye*, 37b.

¹⁰³ İsfahânî, *Envâru'l-ḥakâ'iki'r-rabbâniyye*, 37b-41b.

¹⁰⁴ İsfahânî, *Envâru'l-ḥakâ'iki'r-rabbâniyye*, 41b-42b.

yarattığı, kulun kesb ettiği/kazandığı şeklinde ortaya koyduğu kesb teorisi, çeşitli gerekçelerle eleştirilmiştir.¹⁰⁵

Müellif İsfahânî, özet olarak ifade ettiğimiz bu meseleyi ele aldığı başlıkta, İmam Eş'arî'nin görüşünü zikrederek konuya başlamış daha sonra Bâkîllânî, İsfârâyînî, İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî ve Mu'tezile'nin, insanın fiillerinin yaratıcısı meselesi hakkındaki görüşlerini zikretmiştir. Ardından Allah'ın fiillerinin insanların fiilleri ile vasıflanması, ihtiyari fiiller, hüsün-kubuh, teklif, konularında Mu'tezile'nin görüşlerini zikrederek cevap vermektedir. Zaman zaman *hâle ashâbunâ/arkadaşlarımız dedi ki* ifadeleriyle Ehl-i Sünnet'in görüşlerini aktarmaktadır.¹⁰⁶

Yirmi Üçüncü Mukaddime: Allah Teâlâ İçin Hiçbir Şeyin Vâcib (Zorunlu) Olmadığı

Bu başlık altında müellif, yine Mu'tezilî kelamcılar tarafından ortaya atılan ve ilâhî adaletin ayrılmaz bir parçası olarak gördükleri, “vücûb alellah” diye ifade edilen görüş üzerinde durmaktadır. Mu'tezile'ye göre Allah'ın, kulları ilgilendiren bazı fiilleri yapması hikmet açısından zorunludur. Örneğin kullarına lütufta bulunması, onlar için en hayırlı olanı (aslah) yaratması, dünyadaki sıkıntılara karşılık olarak âhirette bedel (ivaz) vermesi, itaat edip iyilik yapanlara sevap, günah işlediği halde tövbe etmeyene de ceza vermesi Allah için zorunludur/vâciptir.¹⁰⁷ Önceki iki mukaddimenin bir parçası olan bu başlıkta da benzer yöntemlerle Mu'tezile'nin ilgili iddiaları üzerinden cevaplar ve deliller ortaya konulmuştur.¹⁰⁸

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Tefsir usûlü ilmi ve bu ilme ait malumatlar, başlangıçta tefsir eserlerinin mukaddimelerinde yer alırken, ilerleyen süreçte, ilgili konuların bir araya getirildiği ve daha kapsamlı olan müstakil eserler ortaya çıkmıştır.

Mukaddime tarzındaki önemli usûl eserleri arasında yer alan Ebussenâ el-İsfahânî'nin tefsir mukaddimesinin, dönemin şartları gereği ihtiyaca binaen kaleme alındığı ve müstakil bir tefsir usûlü kaynağı olarak değerlendirilebilecek yoğun bir içeriğe sahip olduğu anlaşılmaktadır.

İsfahânî'yi diğer usûl müelliflerinden ayıran noktalardan biri, tefsir ilmi ile meşgul olmak isteyen birinin öncelikle peygamberin din ve Kur'an açısından konumunu bilmesine bağlamış olmasıdır. Kur'an'ın, getirdiği hükümler itibariyle insanoğlunun dünya ve ahiret saâdetini amaçladığının önemine vurgu yaparken, Kur'an'ı anlamak ve yaşamak için Hz. Peygamber'e duyulan ihtiyacı ön plana çıkarmakta, bunu da peygamberlerin, vahyin kaynağına vakıf olmaları sebebiyle sıradan insanlar olmadığına dayandırmaktadır. Netice itibariyle peygamberleri diğer insanlardan ayıran en bariz gösterge olan mucizelerinden örneklere yer vermektedir. Müellifin bu bakış açısı dolaylı olarak Kur'an tefsirinde rivayetin zorunluluğunu da ortaya koymaktadır. Zira günümüz insanının peygamberle olan irtibatı rivayetler üzerinden sağlanmakta ve dolayısıyla da

¹⁰⁵ Konuyla ilgili detaylı bilgi ve tartışmalar için bk. Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bâkîllânî, *Kitâbü't-temhîd*, thk. Richard Yusuf Mekarisi Yesui (Beirut: el-Mektebetü's-şarkiyye, 1957), 252 vd; Ebü'l-Hasen Kâdî Abdülcebâr b. Ahmed el-Hemedânî. *Şerhu'l-Uşûli'l-hamse*, nşr. Abdülkerim Osmân (Kahire: y.y., 1996), 89 vd, 323 vd; Ebü'l-Muzaffer el-İsfârâyînî, *et-Tabsîr fi'd-dîn ve temyizi'l-fırkati'n-nâciye ani'l-fıraki'l-hâlikîn*, nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût (Beirut: Âlemü'l-kütüb, 1983), 64 vd.

¹⁰⁶ İsfahânî, *Envâru'l-hakâ'iki'r-rabbâniyye*, 42b-45b.

¹⁰⁷ Detaylı bilgi için Bk. Salih Sabri Yavuz, “Vücûb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43: 135-136

¹⁰⁸ İsfahânî, *Envâru'l-hakâ'iki'r-rabbâniyye*, 45b-49b.

Hz. Peygamber'e olan ihtiyacı, ancak bu sayede giderilmektedir. Müellifin tefsiri üzerinde yapılan çalışmada da rivâyetlere büyük ölçüde yer verildiğine işaret edilmiştir. Usûle dair konuları ele alırken de aynı bakış açısını sürdürmekte ve ilgili rivâyetleri senetleriyle birlikte zikretmektedir.

İsfahânî, fetretü'l-vahy, vahyin geliş şekilleri, risâletin süresi, ilk ve son nâzil olan âyet ve sûreler, inzâl ve tenzîl gibi usûle dair kavram ve olaylar hakkında nakledilen farklı rivâyetlere değinmekle beraber tercihi okuyucuya bırakmaktadır.

Kur'an'ın tanımına dair verdiği bilgiler ve değerlendirmeleri incelendiğinde; onun, Kur'an'ın hem lafız hem de mana açısından bütünlüğüne vurgu yaptığı, ilâhî kelimelerin olması hasebiyle tek bir âyeti ile tamamı arasında fark olmayacağına dair deliller serrettiği görülmektedir. Yine eserinde yer verdiği Kur'an tanımında, Allah'ın son kitabı olan Kur'an'ın, hem diğer peygamberlerin hem de peygamber dışındaki insanların sözlerinden ayrı oluşuna, benzerini getirmekten aciz bırakma anlamına gelen i'câzına, indirilmiş olmasına işaret ederek peygamber sözü olamayacağına vurgu söz konusudur.

Müellif Kur'an'ın i'câzını da peygamber üzerinden yorumlamaktadır. Zira mu'cize, peygamberler tarafından gösterilmektedir ve Hz. Peygamber'in en büyük mu'cizesi de Kur'an'dır. Buna göre Kur'an, lafız ve mana olarak bizzat mu'cize olmasının yanında, Hz. Muhammed'in (s.a.s) nübüvvetini tescil vazifesini de yerine getirmektedir. Müellifin Kur'an'ın i'câzı açısından üzerinde durduğu iki noktadan biri, bizzat nazım itibarıyla mu'ciz oluşu ve benzerinin getirilemeyeşi, diğeri de gaybî haberler gibi içerdiği manalar açısından taklit edilemeyeşidir.

İsfahânî'nin, Kur'an'ın mütevâtir olarak nakledildiğine dair naklî ve aklî temellendirmeleri arasında yer alan Kur'an'da mükerrer âyetlerin bulunması görüşü de önem arz etmektedir. Buna göre; Kur'an'da çeşitli sebeplerle tekrar eden âyetler bulunmaktadır. Eğer âyetlerin mütevâtir olarak nakledilmediği düşünülürse tekrarlanan çok sayıdaki âyetin gerçekte Kur'an'dan olmadığı gibi bir sonuca ulaşılması caiz olabilir. Hâlbuki Allah'ın kelâmı hakkında bu şekilde bir düşünce ihtimal dâhilinde değildir. Aynı şekilde mütevâtir olarak nakledilmemiş olsaydı ilgili âyetlerin aynı yerlerde tekrar edilmesi söz konusu olmaması gerekirdi. Zira ilgili âyetlerdeki bu düzen ve kullanım, insanların tercih ettiği bir yöntem değildir.

Birbirinden farklı iki konu olmakla beraber, genellikle tartışılan ve kıraat konusunda yer verilen yedi harf meselesini, ayrı bir başlıkta ele alması da İsfahânî'nin konuya yaklaşımı açısından önemli bir ayrıntıdır. Ona göre yedi harf, manaya etki etmeyen okunuş farklılıkları olup, farklı lehçelere ait lafızlarla okuyabilmeyi içeren bir ruhsattır.

Müellif, Kur'an'ın cem'i ve istinsahı konusundaki görüşünü de naklettiği ilgili rivâyetler üzerinden ortaya koymaktadır. Bu konuda genellikle kabul edilen; sahâbenin icmasının delil oluşu, Kur'an'daki âyet ve sûre sıralamalarının Cebrâil'in Hz. Peygamber'e göstermesi ile tevkîfî olarak yapıldığına dair görüş, müellifin de tercih ettiği görüştür.

İsfahânî'nin, Kur'an'ın anlaşılmasını Hz. Peygamber döneminde anlaşılan manalarının bilinmesine bağlaması da dikkate değer bir husustur. Zamana bağlı olarak dilde meydana gelen değişimler, Kur'an tefsirinde etkili olmaktadır ve bu durum gözden kaçırılmayacak derecede önem arz etmektedir. Lafız-mana ilişkisi ile Kur'an'a has olan kullanımların, ilâhî kelâmın doğru anlaşılması açısından önemi müellifin ısrarla üzerinde durduğu konulardandır. Bu amaçla; lafızların konulması, içerdiği manalar ile sonraki dönemlere aktarımında belirleyici olan etkenler, âm ve hâs lafızlar, hakikat ve

mecâz kavramları, beyân ilmiyle bağlantılı olan teşbîh, mecâz, istiâre ve kinâyeye sanatları ile bu kullanımların Kur'an'daki karşılıklarına dair tespitleri, aynı zamanda onun, Arap dili ve belâgâtı alanındaki yetkinliğini ortaya koymaktadır. İlgili başlıklar aynı zamanda Arap dili ve belâgâtı konuları ve ilgili örnekleri içermesi açısından, alana ait azımsanamayacak ölçüde katkılar da sunmaktadır.

Tefsir, te'vil, muhkem ve müteşâbih gibi kavramların izahında klasik anlayışı benimsemiş olmasına rağmen, kendine has örneklendirme ve delillendirmeleri, tefsir usulü açısından kayda değer katkılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin müteşâbih âyetler her ne kadar akılla kavranamasa da Kur'an'da bulunması, benzer birçok âyette olduğu gibi insanın kendi acziyeti ile yaratıcının yüceliğini anlamasını sağlamaktadır.

İlmin ve buna bağlı olarak tefsir ilminin fazileti hakkında ortaya koyduğu üç prensip, müellifin tefsir ilmine bakışını ortaya koyması bakımından yeterlidir. Buna göre konusunun Allah'ın kelamı olması, amacının kişiyi ebedî saadete kavuşturmak olması ve kendisine duyulan ihtiyacın büyüklüğü sebebiyle tefsir ilmi, insanların yaptığı işlerin en şerefli olarak tarif edilmiştir. Ancak müellif, müfessirin ihtiyaç duyduğu ilimleri ele alırken ifade ettiği gibi, Kur'an'ı herkesin değil ilimde derinleşmiş olanların anlayabileceği görüşüne sahiptir ve bu doğrultudaki nakillere yer vermenin yansıra, müfessirin bilmesi gereken on beş ilim çeşidini de zikreder. Herkesin Kur'an'ı anlamasını zorlaştıran sebeplerden biri lafızlardaki îcâz, diğeri de Kur'an'da; manalarının ve detaylarının Hz. Peygamber tarafından açıklandığı asılların bulunmasıdır. Bu durum Kur'an'ı anlamak için ilim öğrenmeyi zorunlu kılmaktadır. Yine bu cümleden olarak; zorluğuna rağmen tefsir ilmini bilmek ve bu ilimle meşgul olmak farz-ı kifâye olarak ifade edilmiştir. Zira Kelam, Fıkıh ve Hadis gibi ilim dallarını bilmek, tefsir ilmini bilmeye bağlıdır.

Öte yandan müellif, kendine has yöntemi ve bakış açısıyla oluşturduğu başlıklarda, disiplinler arası bağlantılar kurmak suretiyle geniş bir perspektifle tefsir anlayışı ortaya koymuştur. Onun bu eserini, diğer usûl kaynaklarından farklı kılan ve ön plana çıkaran özellikler; ifadeler arasındaki mantıksal bağlantılar, aklî temellendirmeler ve bunların sıklıkla âyetlerle desteklenmesi olarak ifade edilebilir. Buna ilave olarak müellifin, ele aldığı hemen her konuda gerek Hz. Peygamber'den ve gerekse sahabeden nakillere yer vermesi de esere değer katan diğer bir özelliktir.

Karşılaştırmalarımız esnasında dikkatimizi çeken en önemli noktalardan biri de Ebussenâ el-İsfahânî'nin, kendisinden yaklaşık üç asır önce yaşamış olan Râgıb el-İsfahânî'den önemli ölçüde etkilenmiş ve onun eserine müracaat etmiş olmasıdır. Kimi zaman Râgıb ismini zikrederek atıfta bulunmuş olmasına rağmen, gördüğümüz kadarıyla onun eserinden, göndermelerinin dışında da istifade etmiştir. Ancak Ebussenâ Şemseddin el-İsfahânî, Fıkıh ve Kelam ilmine olan vukûfiyeti sebebiyle, çoğu zaman aynı konuda daha kapsamlı değerlendirmeler ortaya koymaktadır. Şemseddin el-İsfahânî'nin, her ne kadar önceden söylenmiş ve kendisinin de katıldığı görüşleri olduğu gibi aktarması bir eksiklik gibi görülse de onun bu yöntemi, temel mahiyetindeki bazı bilgilerin Râgıb el-İsfahânî'ye aidiyetinin biliniyor olmasına bağlanabilir. Nitekim bu tür etkileşimleri, Şemseddin İsfahânî'den sonraki müelliflerde de görmek mümkündür.

İsfahânî'nin eserinde dikkat çeken ve ön plana çıkan en belirgin vasıf, eserdeki kelâmî çıkarımlar ile aklî temellendirmelerdir. Örneğin bilgi problemi ekseninde ele alınan; idrâk, ilim, ma'rifet, şu'ûr, tasavvur, tasdik, zann, yakîn, fikir ve nazar kavramları üzerine yaptığı değerlendirmeler özel bir çalışmanın konusu olmayı hak etmektedir. Yine eserdeki 23 mukaddimenin son dört başlığı, Kelam ilmiyle alakalıdır ve bu başlıklarda müellif, Ehl-i Sünnet'in görüşlerini delilleriyle birlikte ortaya koyarak

savunmuş, başta Mu'tezile olmak üzere diğer görüş sahiplerini de tenkide tabi tutmuştur.

İlk bakışta mukaddimenin ilgili başlıklarının Kelâm ilmiyle bağlantılı oluşu, tefsir usulü açısından değersiz gibi bir algıya sebep olmaktadır. Gerçekte ise durum böyle değildir. Müellif bu başlıklarda; Kur'an'da bilgi çeşitleri olarak kullanılan kelimeler ve bu kelimelerin manalarının ortaya çıkardığı sonuçlar, isim ve sıfatlar meselesinden hareketle Allah'ın Kur'an'da geçen sıfatlarını, fiillerini, kulların fiillerini ve bazı ayetlerden hareketle Allahü Teâlâ için hiçbir şeyin vâcib (zorunlu) olmadığı konularını irdelemektedir. Mezhepler arasında tartışılan bu meselelerin öz itibariyle hem kaynağı hem de ilgili görüşlerin delillerinde referans noktası Kur'an-ı Kerim âyetleridir. Haliyle tefsir ilmiyle meşgul olacak kimselerin, ilgili ayetlere nasıl yaklaşması gerektiği müellife göre bir usûl konusudur ve bu nedenle müellifin Kelamcı kişiliği, onu ilgili konulara değinmeye yöneltmiş olmalıdır. Bu konular günümüz tefsir tarihi ve usulü eserlerinde genellikle Klasik Tefsir Ekolleri/Mezhebî Tefsir Ekolleri alt başlığında değinilen konulardır. İsfahânî, meseleye problemler açısından yaklaşırken, Tefsir tarihine dair eserlerde konu, görüş sahipleri/mezhepler açısından ele alınmaktadır. Dolayısıyla ilgili başlıkların tefsir usulü ilminin dışında tutulmasının eksik bir bakış açısı, müellifin bu başlıkları seçmesinin ise isabetli bir yöntem olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Özetle ifade edilecek olursa; Şemseddin el-İsfahânî'nin tefsir mukaddimesi, gerek içeriği ve gerekse konuları ele alış yöntemi itibariyle kendine has bir özelliğe sahiptir. Sistematiği farklı olsa da tefsir usulü alanında temel referans kabul edilen eserlerde ele alınan pek çok konuya yer vermiş olması, müellifin alana hâkimiyetini ortaya koymaktadır. Eserin tahkik ve tercümesinin yapılarak müstakil bir tefsir usulü kaynağı olarak yayınlanmasının, tefsir ilmi açısından faydalı olacağı ve müellifin görüşlerinin daha net bir şekilde ortaya çıkarılacağını ümit ediyoruz.

KAYNAKÇA

Arıkaner, Yusuf. *Ebu's-Senâ Şemseddin el-İsfahânî'nin Ulûhiyet Anlayışı*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2018.

Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib. *Kitâbü't-temhîd*. Thk. Richard Yusuf Mekarisi Yesui. Beyrut: el-Mektebetü's-şarkiyye, 1957.

Beyhakî, Ebûbekir Ahmed b. Huseyn b. Ali. *Delâilü'n-nübüvve ve ma'rifetü ahvâli sâhibi's-şerî'a*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1405.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1974.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl. *Sahîhu'l-Buhârî*. 8 Cilt. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.

Demirci, Muhsin. "İsfahânî, Mahmûd b. Abdurrahman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22: 509-510. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Demirci, Muhsin. *Ebü's-Senâ Mahmud İbn Abdi'r-Rahman el-İsfahânî ve Tefsirdeki Metodu*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1987.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünen*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, ts.

- Hâkim en-Neysâbü'rî, Ebû Abdullâh. *el-Müstedrek ale's- Şahîhayn*. Thk. Mustafa Abdulkadir Ata. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1990.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed. *el-Kitâbü'l-Muşannef fi'l-ehâdis ve'l-âsar*. Thk. Kemal Yusuf el-Hût. 7 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1479.
- İbn Hacer, Ebu'l-fadl Ahmed b. Ali Muhammed b. Ahmed el-Askalânî. *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mi'eti's-sâmine*. Thk. Muhammed Abdulmuîd Han. 6 Cilt. Haydarâbâd: y.y., 1392.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed. *Müsned*. 6 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1985.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik el-Himyerî. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. Thk. Mustafa es-Sakâ-İbrâhîm el-Ebyârî-Abdülhâfiz eş-Şelebî. Beyrut: Dâr-u ihyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.
- İbn Sâ'd, Ebû Abdillâh Muhammed el- Hâşimî. *et- Tabakâtü'l-kübrâ*. 8 Cilt. Beyrut: Dâr-u sâdir, 1968.
- İsfahânî, Ebussenâ Şemsüddîn Mahmûd b. Abdirrahmân b. Ahmed. *Envâru'l-hakâ'iki'r-rabbâniyye fi tefsîri'l-leâ'ifi'l-Kur'âniyye*. Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmet Paşa, nr. 000045.
- İsferâyînî, Ebü'l-Muzaffer. *et-Tabâsîr fi'd-dîn ve temyîzi'l-fırkati'n-nâciye ani'l-fıraқи'l-hâlikîn*. Nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1983.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen b. Ahmed el-Hemedânî. *Şerhu'l-Uşûli'l-hamse*. Nşr. Abdülkerim Osmân. Kahire: y.y., 1996.
- Kara, Ömer. "Râgıb el-İsfahânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34: 398-403. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullâh Hacı Halîfe. *Keşfu'z-zünûn an esâmî'l-kütübi ve'l-fünûn*. 2 Cilt. İstanbul: y.y., 1941.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-müellifîn*. 13 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-mesnâ, ts.
- Kurtûbî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*. Thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- Müslim, Ebû'l-Huseyn b. Haccâc. *Şahîhu Müslim*. 5 Cilt. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.
- Önkâl, Ahmet. "Akîl b. Ebû Tâlib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2: 264. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Öztürk, Mustafa. "Zerkeşî'nin Kaynakları -el-Burhan fi Ulûmi'l-Kur'an Üzerine Bir İnceleme-". *Ç. Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (2003): 181-211.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed. *Muqaddimetü Câmi'i't-tefâsîr*. Thk. Ahmed Hasan Ferhât. Kuveyt: Dâru'd-da've, 1405/1984.
- Selvi, Dilaver. "Her Âyetin Bir Zahirî Bir Batınî Vardır?" Hadisindeki Zahir ve Batın Kavramları Üzerine Değerlendirmeler". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11/2 (2011): 7-41.
- Suyûtî, Ebu'l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahman. *el- İtkân fi ulûmi'l- Kur'an*. Thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1974.

Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l- Qur'ân*. Thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. B.y.: Müessetü'r-Risâle, 1420.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed. *el-Câmiu's-Şahîh*. 5 Cilt. Medine: Mektebetü's-Selefiyye, 1964.

Yavuz, Salih Sabri. "Vücûb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43: 135-136. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Yuksek, Muhammed İsa. "Dil-Kur'ân-Anlam Üzerine Tefsire Metodolojik Bir Katkı - Ebussenâ el-İsfahânî'nin Mukaddimesi-". *darulfunun ilahiyat* 30/1 (2019): 1-24.

Zerkeşî, Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed. *el-Burhân fî ulûmi'l- Qur'ân*. Thk. Ebu'l-Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. Beyrut: Dâru ihyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, 1957.